

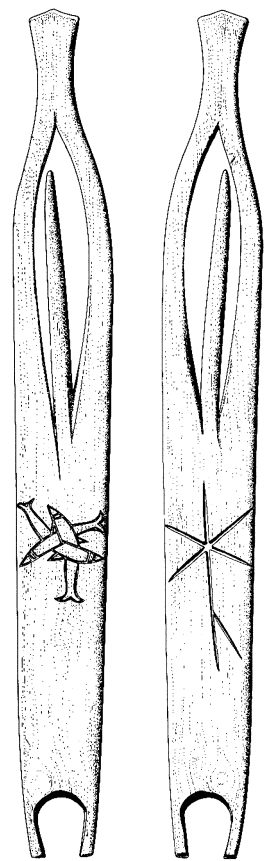
RELICTA MONOGRAFIEËN 8

ARCHEOLOGIE, MONUMENTEN- & LANDSCHAPSONDERZOEK IN VLAANDEREN

*Het archeologisch onderzoek in Raversijde
(Oostende) in de periode 1992-2005*

—

M. PIETERS, C. BAETEMAN, J. BASTIAENS, A. BOLLEN, PH. CLOGG, B. COOREMANS,
M. DE BIE, F. DE BUYSER, G. DECORTE, K. DEFORCE, A. DE GROOTE, I. DEMERRE,
H. DEMIDDELE, A. ERVYNCK, G. GEVAERT, T. GODDEERIS, A. LENTACKER, L.
SCHIETECATTE, M. VANDENBRUAENE, W. VAN NEER, M. VAN STRYDONCK, F.
VERHAEGHE, A. VINCE (†), S. WATZEELS & I. ZEEBROEK

**Het archeologisch onderzoek
in Raversijde (Oostende)
in de periode 1992-2005**

Relicta Monografieën 8

Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen
Heritage Research in Flanders

Het archeologisch onderzoek in Raversijde (Oostende) in de periode 1992-2005

Vuurstenen artefacten, een Romeinse dijk,
een 14de-eeuws muntdepot, een 15de-eeuwse
sector van een vissersnederzetting en sporen
van een vroeg-17de-eeuwse en een vroeg-18de-eeuwse
belegering van Oostende

Marnix Pieters, Cecile Baeteman, Jan Bastiaens, An Bollen, Philip Clogg, Brigitte Cooremans,
Marc De Bie, Frans De Buyser, Guido Decorte, Koen Deforce, Annelies De Groote, Ine Demerre,
Hendrik Demiddele, Anton Ervynck, Glenn Gevaert, Tito Goddeeris, An Lentacker, Liesbet Schietecatte,
Marit Vandenbruaene, Wim Van Neer, Marc Van Strydonck, Frans Verhaeghe, Alan Vince (†),
Sara Watzeels & Inge Zeebroek

Opgedragen aan Etienne Cools (†) en Clint Lenaers (†)

COLOFON

Relicta Monografieën 8
Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen

Redactie

Ilse De Smedt (Com&Co) & Ingrid In 't Ven

Lay-out & druk

Peeters, Herent

Illustraties

Marc Van Meenen, Nele van Gemert, Daisy Van Cotthem, Glenn Laeveren, Alex Dallemagne, Hans Denis & Kris Vandevorst

Vertaling

Myra Wilkinson-van Hoek, Fine Line Archaeological Language Services

Omslagillustratie:

voorkant: houten boetnaald 2056.24 (fig. 460),
achterkant: gebouw 21 tijdens de opgraving (fig. 287)

Een uitgave van het agentschap **Onroerend Erfgoed** (OE)
Wetenschappelijke instelling van de Vlaamse Overheid
Beleidsdomein Ruimtelijke Ordening, Woonbeleid en Onroerend Erfgoed
Phoenixgebouw, Koning Albert II-laan 19 bus 5, 1210 Brussel
Tel.: 02/553 16 50
Fax: 02/553 16 55
info@onroenderfgoed.be
www.onroenderfgoed.be

Verantwoordelijke uitgever: Sonja Vanblaere

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Copyright reserved. No part of this publication may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

© Onroerend Erfgoed, B-1210 Brussel (tenzij anders vermeld - except stated otherwise) - 2013.

ISSN 2030-9910
ISBN 9789075230369
D/2013/6024/2

Inhoud

Voorwoord

Frans Verhaeghe

15

Verantwoording

Marnix Pieters

17

1 Inleiding

Marnix Pieters

21

1.1 Situering van de archeologische site Raversijde

21

1.2 Historiek van het onderzoek in Raversijde

21

1.2.1 Materiële bronnen onderzocht in de periode late 19de eeuw tot 1992

21

1.2.2 Materiële bronnen onderzocht in de periode 1992-2009

25

1.2.3 Onderzoek van de geschreven bronnen tot 1995

27

1.2.4 Onderzoek van de geschreven bronnen vanaf 1995

28

2 Het fysische kader en de landschappelijke achtergronden van de site Walraversijde

29

2.1 De laat-holocene afzettingen van de site Raversijde

Cecile Baeteman & Marnix Pieters

29

2.1.1 Inleiding

29

2.1.2 Beschrijving van de profielen

31

2.1.2.1 Profiel A

31

2.1.2.1.1 Profiel A1

31

2.1.2.1.2 Profiel A2

35

2.1.2.2 Profiel B

38

2.1.2.3 Profiel C

39

2.1.2.4 Profiel D

40

2.1.2.5 Profiel E

42

2.1.3 Discussie

44

2.1.4 Conclusie

50

2.2 Fysisch-chemisch en micromorfologisch onderzoek van profiel A

Marnix Pieters

51

2.3 Het paleobotanische onderzoek van het oppervlakteveen in profiel D

Koen Deforce & Jan Bastiaens

52

2.3.1 Inleiding

52

2.3.2 Materiaal en methoden

52

2.3.3 Resultaten

2.3.3.1 Zone 1: 302-288 cm. Sediment: sterk organische klei

52

2.3.3.2 Zone 2: 288-266 cm. Sediment: veen

54

2.3.3.3 Zone 3: 266-254 cm. Sediment: veen

54

2.3.3.4 Zone 4: 254-240 cm. Sediment: veen

54

2.3.3.5	Zone 5: 240-197 cm. Sediment: veen	55
2.3.3.6	Zone 6: 197-184 cm. Sediment: klei	55
2.3.4	Discussie	55
2.4	Palynologisch onderzoek van een kleisequentie	
	Brigitte Cooremans	56
2.5	Diatomeeën uit de bodemprofielen A en B	
	Hendrik Demiddele & Anton Ervynck	56
2.5.1	Ecologische interpretaties aan de hand van diatomeeën	56
2.5.2	Staalname en verwerking	58
2.5.3	Resultaten	59
2.5.3.1	Profiel B	59
2.5.3.2	Profiel A	64
2.5.4	Vergelijkingsmateriaal	64
2.6	Discussie over het fysische kader en de landschappelijke achtergronden	
	Cecile Baeteman, Jan Bastiaens, Brigitte Cooremans, Koen Deforce, Hendrik Demiddele, Anton Ervynck & Marnix Pieters	65

3 Sporen en vondsten ouder dan het laatmiddeleeuwse visserdorp 67

3.1.	Vuurstenen artefacten	
	Marc De Bie	67
3.1.1	Analyse, diagnose en interpretatie van lithisch materiaal gevonden tijdens de opgravingen in Raversijde (1992-1998)	67
3.1.2	Analyse, diagnose en interpretatie van lithisch materiaal, volgens A. Chocqueel gevonden op het strand in Raversijde	69
3.1.2.1	Genummerde stukken	69
3.1.2.2	Ongenummerde stukken	71
3.1.3	Discussie	71
3.2	Veenwinning uit de Romeinse periode	
	Marnix Pieters	72
3.3	Verspreid over het onderzoeksterrein aangetroffen Romeinse artefacten	
	Marnix Pieters	76
3.4	Een dijk uit de Romeinse periode	
	Marnix Pieters, Ine Demerre & Inge Zeebroek	79
3.4.1	Beschrijving van de sporen	79
3.4.2	De mobiele <i>archaeologica</i> gerelateerd aan de dijk	88
3.4.3	Paleobotanisch onderzoek van de vegetatiehorizont	
	Jan Bastiaens	89
3.4.4	Interpretatie van de waargenomen sporen en vondsten gerelateerd aan de dijk	92
3.4.5	De vroegste dijkbouw in Noordwest-Europa: een literatuuroverzicht	93
3.4.6	Conclusie	95
3.5	Een middeleeuwse percelering: 15de-eeuws of ouder?	
	Marnix Pieters	96
3.5.1	Een begraven of fossiele ploeglaag	96
3.5.2	Een reeks grachten en greppels	96
3.5.2.1	Gracht spoornr. 52	96

3.5.2.2	Gracht spoornr. 61	96
3.5.2.3	Gracht spoornr. 79	98
3.5.2.4	Greppel spoornr. 180	98
3.5.2.5	Gracht spoornr. 269	98
3.5.2.6	Gracht spoornr. 313	98
3.5.2.7	Greppel spoornr. 597	98
3.5.2.8	Gracht spoornr. 689	99
3.5.2.9	Gracht spoornr. 1079	99
3.5.2.10	Gracht spoornr. 1081	99
3.5.2.11	Gracht spoornr. 1821	100
3.5.3	Interpretatie van de grachten en de ploeglaag	100
3.6	Laatmiddeleeuwse veenontginningen	
	Marnix Pieters	102
3.6.1	Veenwinningsput spoornr. 27	102
3.6.2	Veenwinningsput spoornr. 69	102
3.6.3	Veenwinningszone spoornr. 606	103
3.6.4	Veenwinningsput spoornr. 619	104
3.6.5	Veenwinningsput spoornr. 797	104
3.6.6	Veenwinningsput spoornr. 936	105
3.6.7	Veenwinningsput spoornr. 1672	106
3.6.8	Veenwinningsput spoornr. 1815	106
3.7	Een laat-14de-eeuws muntdepot	
	Marnix Pieters, Liesbet Schietecatte, Tito Goddeeris & Frans De Buyser	107
3.7.1	Inleiding	107
3.7.2	Stempelstudie van het muntdepot van Raversijde Tito Goddeeris	108
3.7.2.1	Statistische verwerking van de gegevens	112
3.7.2.2	Oorspronkelijk aantal voorzijde-stempels	112
3.7.2.3	Aantal munten geslagen per stempel	114
3.7.2.4	Berekening van de gemiddelde stempelleeftijden en het aantal aambeelden	115
3.7.3	Discussie	116
3.8	Synthese: een agrarisch gebied met littekens van veenontginning en een Romeinse voorgeschiedenis wordt omstreeks 1400 voor bewoing in gebruik genomen door een door de zee landinwaarts gedreven vissersgemeenschap	
	Marnix Pieters	117
4.	Onderzoek van een 15de-eeuwse sector van het middeleeuwse vissersdorp Walraversijde	
	Marnix Pieters	119
4.1	Een laatmiddeleeuwse dijk ten noorden van de Duinenstraat	119
4.2	De kapel van Walraversijde archeologisch belicht	122
4.2.1	Tonwaterput spoornr. 681	125

4.3 De laatmiddeleeuwse woningen met de gekoppelde structuren en de ruimtelijke indeling van de in de periode 1992-1998 opgegraven zone van het vissersdorp 'Walraversijde'	126
4.3.1 Inleiding	126
4.3.2 De individuele gebouwen met de eraan gekoppelde structuren	126
4.3.2.1 Gebouw 1	126
4.3.2.1.1 Bakstenen waterput spoornr. 74	130
4.3.2.1.2 Tonwaterput spoornr. 170	132
4.3.2.1.3 Tonput spoornr. 198	135
4.3.2.2 Gebouw 2	135
4.3.2.2.1 Tonwaterput spoornr. 226	135
4.3.2.3 Gebouw 3	138
4.3.2.3.1 Tonwaterput spoornr. 392	142
4.3.2.4 Gebouw 4 met aangebouwde circulaire structuur	143
4.3.2.4.1 Tonwaterput spoornr. 312	146
4.3.2.4.2 Tonwaterput spoornr. 330	146
4.3.2.4.3 Tonwaterput spoornr. 418	147
4.3.2.4.4 Dierenresten uit beerton spoornr. 418, gebouw 3 Wim Van Neer, An Lentacker & Anton Ervynck	149
4.3.2.5 Gebouwen 5 en 11	153
4.3.2.5.1 Gebouw 5	153
4.3.2.5.2 Ceramiek uit kuil spoornr. 329	156
4.3.2.5.3 Tonwaterput spoornr. 378	165
4.3.2.5.4 Gebouw 11	165
4.3.2.5.5 Tonput spoornr. 502	168
4.3.2.5.6 Dierenresten uit tonput spoornr. 502 Wim Van Neer, An Lentacker & Anton Ervynck	168
4.3.2.6 Gebouw 6	170
4.3.2.6.1 Tonput spoornr. 322	173
4.3.2.7 Gebouw 7	173
4.3.2.7.1 Tonwaterput spoornr. 318	173
4.3.2.7.2 Tonwaterput spoornr. 366	175
4.3.2.7.3 Waterput in baksteen (?) spoornr. 317	175
4.3.2.8 Gebouw 8	177
4.3.2.8.1 Tonwaterput spoornr. 132	178
4.3.2.9 Gebouw 9	178
4.3.2.9.1 Tonwaterput spoornr. 230	182
4.3.2.9.2 Tonwaterput spoornr. 232	182
4.3.2.9.3 Tonwaterput spoornr. 234	185
4.3.2.9.4 Tonwaterput spoornr. 258	186
4.3.2.9.5 Tonwaterput spoornr. 259	188
4.3.2.10 Gebouw 10	189
4.3.2.11 Gebouw 12	191
4.3.2.12 Gebouw 13	191
4.3.2.12.1 Een nagenoeg vierkante bakstenen beerput, spoornr. 546	199
4.3.2.12.2 Bakstenen putje spoornr. 596	208
4.3.2.12.3 Bakstenen waterput spoornr. 715	208
4.3.2.12.4 Tonwaterput spoornr. 721	208
4.3.2.13 Houten gebouw a	209
4.3.2.13.1 Bakstenen putje spoornr. 537	210
4.3.2.13.2 Tonwaterput spoornr. 550	210
4.3.2.13.3 Tonwaterput spoornr. 555	211
4.3.2.13.4 Tonwaterput spoornr. 556	214
4.3.2.13.5 Tonwaterput spoornr. 592	219

4.3.2.14	Gebouw 14	222
4.3.2.14.1	Dierenresten uit tonput spoornr. 633	
	Wim Van Neer, An Lentacker & Anton Eryynck	224
4.3.2.15	Gebouw 15	230
4.3.2.15.1	Tonwaterput spoornr. 130	233
4.3.2.15.2	Tonput spoornr. 655	233
4.3.2.15.3	Dierenresten uit tonput spoornr. 655	
	Wim Van Neer, An Lentacker & Anton Eryynck	235
4.3.2.15.4	Tonwaterput spoornr. 657	238
4.3.2.15.5	Tonwaterput spoornr. 659	238
4.3.2.15.6	Tonwaterput spoornr. 663	241
4.3.2.16	Houten gebouw b	243
4.3.2.17	Gebouw 16	243
4.3.2.17.1	Tonwaterput spoornr. 709	246
4.3.2.17.2	Tonwaterput spoornr. 712	246
4.3.2.17.3	Een rechthoekige bakstenen beerput, spoornr. 702	247
4.3.2.17.4	Dierenresten uit bakstenen beerput spoornr. 702	
	Wim Van Neer, An Lentacker & Anton Eryynck	248
4.3.2.18	Gebouw 17	252
4.3.2.18.1	Tonwaterput spoornr. 1041	253
4.3.2.19	Gebouw 18	254
4.3.2.20	Gebouw 19	256
4.3.2.21	Gebouw 20	259
4.3.2.21.1	Waterput spoornr. 732	261
4.3.2.21.2	Tonwaterput spoornr. 745	264
4.3.2.22	Gebouw 21	272
4.3.2.22.1	Tonput spoornr. 766	274
4.3.2.22.2	Tonwaterput spoornr. 767	274
4.3.2.22.3	Tonwaterput spoornr. 792	276
4.3.2.22.4	Tonwaterput spoornr. 799	279
4.3.2.22.5	Tonwaterput spoornr. 810	284
4.3.2.22.6	Tonput spoornr. 812	284
4.3.2.22.7	Tonput spoornr. 822	285
4.3.2.22.8	Tonput spoornr. 856	287
4.3.2.23	Gebouw 22	287
4.3.2.23.1	Rechthoekige bakstenen structuur, spoornr. 943	289
4.3.2.24	Gebouw 23	290
4.3.2.24.1	Het loopvlak spoornr. 952 multidisciplinair onderzocht	295
4.3.2.24.2	Dierenresten uit het loopvlak spoornr. 952 binnen gebouw 23	
	Wim Van Neer, An Lentacker & Anton Eryynck	297
4.3.2.24.3	Tonwaterput spoornr. 847	300
4.3.2.24.4	Tonwaterput spoornr. 978	302
4.3.2.24.5	Tonwaterput spoornr. 980	302
4.3.2.24.6	Tonwaterput spoornr. 864	305
4.3.2.25	Gebouw 24	307
4.3.2.25.1	Tonput spoornr. 922	307
4.3.2.25.2	Tonput spoornr. 1397	307
4.3.2.25.3	Ingegraven pot spoornr. 1436	307
4.3.2.25.4	Tonput Spoornr. 1444	307
4.3.2.26	Gebouw 25	308
4.3.2.27	Gebouw 26	308
4.3.2.27.1	Bakstenen putje spoornr. 1359	313
4.3.2.27.2	Tonput spoornr. 1389	313
4.3.2.28	Gebouw 27	313

4.3.2.29	Gebouw 28	313
4.3.2.29.1	Bakstenen waterput spoornr. 1468	319
4.3.2.29.2	Een nagenoeg vierkante houten beerput spoornr. 1554	323
4.3.2.29.3	Dierenresten uit houten beerput 1554, gebouw 28 Wim Van Neer, An Lentacker & Anton Ervynck	323
4.3.2.29.4	Pollen uit de vullingen van beerputten spoornrs. 418, 655 en 1554 en uit twee coprolieten uit de bovenste vulling van veenwinningsput spoornr. 69. Koen Deforce	326
4.3.2.29.5	Tonput spoornr. 1573	331
4.3.2.29.6	Tonwaterput spoornr. 1620	331
4.3.2.29.7	Tonput spoornr. 1679	332
4.3.2.29.8	Dierenresten uit beerton structuurnr. 1679, gebouw 28 Wim Van Neer, An Lentacker & Anton Ervynck	333
4.3.2.29.9	Tonwaterput spoornr. 1790	333
4.3.2.30	Gebouw 29	338
4.3.2.30.1	Onderzoek van houtskool aanwezig in aspot spoornr. 1484 Annelies De Groot & Koen Deforce	344
4.3.2.30.2	Tonwaterput spoornr. 1553	344
4.3.2.30.3	Tonput spoornr. 1610	346
4.3.2.30.4	Tonwaterput spoornr. 1624	346
4.3.2.30.5	Tonwaterput spoornr. 1628	347
4.3.2.30.6	Tonwaterput spoornr. 1645	349
4.3.2.30.7	Tonwaterput spoornr. 1775	353
4.3.2.30.8	Tonwaterput spoornr. 1776	357
4.3.2.30.9	Tonwaterput spoornr. 1780	357
4.3.2.30.10	Bakstenen putje spoornr. 1756	359
4.3.2.30.11	Rechthoekige bakstenen structuur, spoornr. 924	360
4.3.2.31	Gebouw 30	362
4.3.2.31.1	Een ingegraven tonnetje spoornr. 1158, een ondergrondse kluis?	366
4.3.2.31.2	Tonwaterput spoornr. 1186	368
4.3.2.31.3	Tonwaterput spoornr. 1586	369
4.3.2.32	Gebouw 31	371
4.3.2.33	Gebouw 32	371
4.3.2.34	Gebouw 33	372
4.3.3	De gebouwen en de gekoppelde structuren samen bekijken: bijkomende informatie en synthese	373
4.3.3.1	Gebruikte bouwmaterialen	373
4.3.3.1.1	Natuursteen	373
4.3.3.1.2	Baksteen	375
4.3.3.1.3	Kalkmortel en aardmortel (?)	388
4.3.3.1.4	Kalkpleister: wit en rood	389
4.3.3.1.5	IJzer, lood, glas, zand en hout	392
4.3.3.2	Fysico-chemisch en micromorfologisch onderzoek op gebouwgerelateerde fenomenen	397
4.3.3.2.1	Pleisterfragmenten Analysis of Colour on a Plaster fragment from building 28 with red colouring on the face Philip Clogg	397
4.3.3.2.2	Het bindmiddel voor de muren in baksteen	398
4.3.3.2.3	Loopniveautjes of zogenaamde <i>living-floors</i> in de gebouwen	400
4.3.3.2.4	Enkele onder de gebouwen aangetroffen begraven A-horizonten	400
4.3.3.2.5	Synthese van fysico-chemisch en micromorfologisch onderzoek op gebouwgerelateerde fenomenen	401

4.3.3.3	Osendropgreppels, funderingen, bevloeringen en muurkasten	401
4.3.3.4	De oriëntatie en het aantal fasen van de woningen	403
4.3.3.5	Het grondplan of de organisatie van de leefruimte	408
4.3.3.6	De oppervlakte en de afmetingen van de bakstenen gebouwen	411
4.3.3.7	Gebouwen in hout: voorlopers en/of blijvers	412
4.3.3.8	Comfortverruimende aspecten	413
4.3.3.8.1	Verwarming: haarden, sporen van verhitte en doofpotten	413
4.3.3.8.2	Watervoorziening	416
4.3.3.8.3	Beerputten in hout en in baksteen	421
4.3.3.8.4	Ondergrondse ruimtes: koele of geheime berging?	426
4.3.3.8.5	Riolering en/of drainagesysteem	427
4.3.3.9	De onderlinge samenhang en inplanting	427
4.3.3.10	Chronologie van de bewoning	430
4.3.3.11	Synthese	431
4.3.3.12	Wonen in een laatmiddeleeuws en/of vroegmodern vissersdorp in het zuidelijk Noordzeegebied: een conclusie	433
4.4	De andere structuren: vooral grachten, veenwinningsputten en kuilen	434
4.4.1	Grachten	434
4.4.1.1	Inleiding	434
4.4.1.2	De bovenste vullingen van de grachten onderzocht	435
4.4.1.2.1	De bovenste vullingen gekwantificeerd	435
4.4.1.2.2	Specifieke materiële resten uit deze grachten	437
4.4.1.3	Dierenresten uit een deel van gracht spoornr. 61 Wim Van Neer, An Lentacker & Anton Ervynck	450
4.4.2	Veenwinningsputten spoornrs. 27, 69 en 619	456
4.4.2.1	Inleiding	456
4.4.2.2	De bovenste vulling van de veenwinningsputten onderzocht	456
4.4.2.3	Petrographic and chemical analysis of medieval whiteware from Raversijde Alan Vince (†)	462
4.4.2.4	Petrographic and chemical analysis of 'mercury jars' from Raversijde Alan Vince (†)	464
4.4.2.5	Dierenresten uit veenwinningsput spoornr. 27 Wim Van Neer, An Lentacker & Anton Ervynck	465
4.4.2.6	Dierenresten uit veenwinningsput spoornr. 69 Wim Van Neer, An Lentacker & Anton Ervynck	468
4.4.3	Een groot aantal kuilen	473
4.4.3.1	Inleiding	473
4.4.3.2	Enkele kuilen verder onderzocht	474
4.4.3.2.1	Kuil spoornr. 380	474
4.4.3.2.2	Dierenresten uit kuil spoornr. 380 Wim Van Neer, An Lentacker & Anton Ervynck	474
4.4.3.2.3	Kuil spoornr. 463	476
4.4.3.2.4	Dierenresten uit kuil spoornr. 463 Wim Van Neer, An Lentacker & Anton Ervynck	476
4.4.3.2.5	Laag 5083 uit kuil spoornr. 2114	479
4.4.3.2.6	Dierenresten uit kuil spoornr. 2114 (laag 5083) Wim Van Neer, An Lentacker & Anton Ervynck	479
4.4.4	Dierenresten uit het verkennende onderzoek van 1992 Wim Van Neer, An Bollen, An Lentacker & Anton Ervynck	482
4.5	De mobilia gekoppeld aan de laatmiddeleeuwse dorpsfase: een eerste overzicht	487
4.5.1	Inleiding	487

4.5.2	Mobiele archaeologica in de klassieke betekenis van het woord	487
4.5.2.1	Een overzicht	487
4.5.2.2	Spatiale analyse en cross-fitting van enkele specifieke ceramiegroepen	507
4.5.3	Dierenresten uit het middeleeuwse vissersdorp: een synthese Anton Ervynck, Wim Van Neer & An Lentacker	508
4.5.3.1	Inleiding	508
4.5.3.2	Inventaris en economische betekenis van de soorten	510
4.5.3.3	Tafonomie	520
4.5.3.4	Dierlijke produkten en de voedselvoorziening	522
4.5.4	Houtresten: een eerste overzicht Annelies De Groote & Koen Delforce	525
4.5.4.1	Inleiding, materiaal en methode	525
4.5.4.2	Resultaten en eerste conclusies	526

5 De periode na de middeleeuwen (1500/1550-2000)

Marnix Pieters	531
----------------	-----

5.1	Inleiding	531
5.2	Aanwezigheid van militairen in de zone van het voormalige vissersdorp	531
5.3	Inhumatiegraven aangesneden in de omgeving van de kapel van Walraversijde Inge Zeebroek & Marnix Pieters	535
5.3.1	Inleiding	535
5.3.2	Chemisch bodemonderzoek van enkele percelen nabij de kapel	537
5.3.3	Sleuf 03/XXVII	537
5.3.4	Kort verslag van het fysisch-antropologisch onderzoek van de menselijke skeletresten uit sleuf 03/XXVII Marit Vandenbruaene & Sara Watzeels	538
5.3.5	Radiokoolstofdatering van de menselijke skeletresten uit sleuf 03/XXVII Marc Van Strydonck & Anton Ervynck	542
5.4	Bewoning	544
5.5	Veenontginning	544
5.5.1	Veenwinningszone spoornr. 449	544
5.5.2	Veenwinningszone spoornr. 608	544
5.6	De mobilia uit de contexten van na de dorpsfase	544

6 Synthese

Marnix Pieters, Cecile Baeteman, Jan Bastiaens, An Bollen, Philip Clogg, Brigitte Cooremans, Marc De Bie, Frans De Buyser, Guido Decorte, Koen Deforce, Annelies De Groote, Ine Demerre, Hendrik Demiddele, Anton Ervynck, Glenn Gevaert, Tito Goddeeris, An Lentacker, Liesbet Schietecatte, Marit Vandenbruaene, Wim Van Neer, Marc Van Strydonck, Alan Vince (†), Sara Watzeels & Inge Zeebroek	547
--	-----

6.1	Inleiding	547
6.2	Het fysische kader, de landschappelijke achtergronden van de site Walraversijde en de sporen en vondsten ouder dan het laatmiddeleeuwse vissersdorp	548
6.3	Onderzoek van een 15de-eeuwse sector van het middeleeuwse vissersdorp Walraversijde	553
6.3.1	Dijk, weggennet en kapel	553

6.3.2	33 woningen	554
6.3.3	Grachten, veenwinningsputten en andere kuilen	561
6.3.4	De mobilia	562
6.3.5	Dierlijke resten en houtresten	565
6.4	Na de dorpsfase	567

7 Summary

Archaeological research at Raversijde (Ostend, prov. of West Flanders, Belgium) in the period 1992-2005

Flint artefacts, a Roman embankment, a 14th-century coin hoard, the 15th-century phase of a fishing settlement, and early 17th- and early 18th-century evidence for a siege of Ostend	569
---	-----

7.1	Introduction	569
7.2	The environmental framework, the geomorphology of the Walraversijde site and the archaeological finds and features predating the late medieval fishing village	569
7.3	Investigations of a 15th-century sector of the medieval fishing village of Walraversijde	574
7.3.1	Seawall, street grid and chapel	574
7.3.2	The 33 houses	575
7.3.3	Ditches, peat-cutting pits and other pits	581
7.3.4	The finds assemblage	582
7.3.5	Faunal remains	584
7.4	The post-village phase	587

Nawoord: Het provinciaal bezoekerscentrum Walraversijde: via archeologisch onderzoek tot een cultuurtoeristisch project

Guido Decorte & Glenn Gevaert	589
-------------------------------	-----

Bibliografie	595
--------------	-----

Auteurs	635
---------	-----

Voorwoord

Langs de Noordzeekusten – en ook elders in de Europese kustgebieden – komen wel meer middeleeuwse rurale nederzettingen voor die als gevolg van veranderende milieu-omstandigheden en/of economische, sociale of politieke evoluties verlaten werden en geleidelijk verdwenen. Er zijn er ook die als gevolg van catastrofale overstromingen gewoon onder de zeespiegel verdwenen. Ze hebben zowat allemaal al langer de interesse gewekt van (lokale) historici en ook archeologen hebben al enige tijd belangstelling voor dit soort sites. Soms werd al vrij vroeg archeologische informatie verzameld, zoals bijvoorbeeld in het geval van Meols, Cheshire (Engeland), waar al in de 19de eeuw heel wat vondstenmateriaal verzameld werd dat in 1863 ook het onderwerp vormde van een publicatie. Maar het is pas relatief recent, na de opkomst van de moderne middeleeuwse archeologie vanaf het midden van de 20ste eeuw, dat de archeologische aandacht geleidelijk groeide om vanaf 1980-1990 omgebogen te worden tot actief en meer systematisch terreinwerk en wetenschappelijk onderzoek.

In de Belgische kuststreek en in het Nederlandse Zeeland en op de Zeeuwse eilanden zijn sinds vele jaren ook heel wat dergelijke sites gekend. Het middeleeuwse Walraversyde, nabij Oostende, behoort tot deze lijst. Op het strand werden hier al vanaf de late 19de eeuw en in de eerste helft van de 20ste eeuw oppervlaktevondsten verzameld: van prehistorische stenen objecten over Romeinse ceramiek tot een rijk bestand aan middeleeuwse objecten in ceramiek, metaal en steen. Dit gebeurde door toegewijde geïnteresseerden zoals o.m. André Chocqueel en Etienne en Agnes Cools-Mortier. Dat leidde tot een paar belangrijke collecties waarvan een deel ook gepubliceerd is. Het historisch en historisch-geografisch onderzoek bracht ook heel wat informatie aan het licht. Maar toch bleven vele aspecten van deze nederzetting, haar evolutie en de mensen die er leefden eerder beperkt gedocumenteerd en de complexiteit ervan was eigenlijk nog relatief slecht gekend. Dat was trouwens lang ook het geval voor alle (middeleeuwse) rurale nederzettingen, waarvan de gebouwen, de lay-out, de uitrusting en de functies, zowel als de materiële leefomstandigheden van de bewoners slechts in beperkte mate gedocumenteerd waren. Dat zou pas veranderen in de loop van de tweede helft van de 20ste eeuw met meer systematisch archeologisch werk, geflankeerd door natuurwetenschappelijk en historisch onderzoek. In het geval van de zogenaamde vissersdorpen kwamen daar ook nog een aantal specifieke onderzoeksvragen bij, in het bijzonder waar het gaat over de milieu-omstandigheden of over activiteiten zoals visserij en scheepvaart.

Toen het gebied van Walraversyde achter de huidige duinengordel in het begin van de jaren 1990 allerlei ingrepen moest ondergaan voor de opbouw van het provinciedomein Raversijde, grepen het toenmalige Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (later het Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed en sinds 2011 het agentschap Onroerend Erfgoed) onder leiding van prof. em. Guy De Boe en het Provinciebestuur van West-Vlaanderen de gelegenheid aan om het betrokken terrein systematisch aan een archeologisch onderzoek te onderwerpen. Het was de start van een project dat ongeveer 15 jaar zou lopen en heel wat nieuwe gegevens zou opleveren. De leiding lag in handen van dr. Marnix Pieters die het veldwerk en het onderzoek in goede banen leidde en de gegevens verwerkte in een doctoraatsverhandeling die hij in 2002 met groot succes aan de Vrije Universiteit Brussel verdedigde. Tegelijk voerde hij, ook samen met anderen, nog allerlei deelonderzoeken door die in diverse wetenschappelijke tijdschriften en andere publicaties bekend werden gemaakt. Het opgravingsverslag en een aantal andere onderzoeksresultaten vormen het onderwerp van deze publicatie. Het geheel vormt een rijk basisdocument dat het toekomstige werk in de middeleeuwse en latere archeologie en in het bijzonder de studie van dit soort nederzettingen en de materiële cultuur die ermee verbonden was grote diensten zal bewijzen.

Het is ook gepast te vermelden dat de opgravingen op de site Walraversyde tevens gekaderd werden in een breder geheel van andere opdrachten van het agentschap Onroerend Erfgoed, meer bepaald het beheer van archeologisch erfgoed enerzijds en de publiekswerking anderzijds. De opgravingen waren in wezen van preventieve aard omdat het erfgoed bedreigd was door noodzakelijke infrastructuurwerken i.v.m. het provinciedomein. Bovendien werd het provinciedomein uitgerust met een museum, een zicht op het archeologisch veldwerk en de bouw van drie laatmiddeleeuwse gebouwen waarvan de karakteristieken zo nauw mogelijk aansluiten bij wat de opgravingen aan het licht brachten. In het museum worden regelmatig tentoonstellingen gehouden met bijbehorende documentatie, waarbij ook de gegevens van de site Walraversyde aan bod komen.

Het hier voorliggende opgravingsverslag is een essentieel document want het ontsluit de uitgebreide informatie die het opgravings- en onderzoeksproject heeft opgeleverd. Opgravingen en onderzoeken die niet uitgewerkt worden dragen de facto slechts weinig bij aan de kennis van het archeologisch erfgoed en vooral ook aan de inzichten in de materiële cultuur van vroegere

eeuwen, haar ontwikkelingen en de menselijke gedragingen die er achter schuilgaan. Het is een oude maar nog steeds geldige regel in de archeologie en het is ook een regel waartegen al te zeer gezondigd wordt. Het is dan ook een goede zaak dat het agentschap Onroerend Erfgoed deze belangrijke bijdrage publiceert. Het is ook een publicatie die op treffende wijze illustreert hoe belangrijk het element onderzoek in de archeologie eigenlijk wel is.

Het onderzoek van de site Walraversyde heeft heel wat nieuwe informatie aan het licht gebracht. Deze is niet alleen nuttig voor de lokale situatie en haar evolutie maar ook voor bredere vraagstellingen omtrent dit soort nederzettingen. De site leert ons hoe de bewoners hun materiële leefwereld zowel ondergingen als beheerden, hoe in dit deel van het Noordzeegebied gebruik gemaakt werd van de opportuniteiten die zich voordeden, hoe gereageerd werd op veranderingen in deze bijzondere omgeving op de grens van land en zee. Het werk levert ook een berg aan nieuwe en bruikbare gegevens op omtrent de laatmiddeleeuwse materiële leefwereld van een bijzondere bevolkingsgroep. Daarmee wordt ook het puur lokale kader ruim overstegen.

Dit alles betekent voor mij dat dit woord vooraf tegelijk ook een soort dankwoord is, gericht aan allen die direct of indirect bij dit project betrokken zijn en in het bijzonder aan dr. Marnix Pieters: hij en anderen hebben aan de (middeleeuwse) archeologie een bijdrage geleverd die in het verdere onderzoek – in binnen- en buitenland – niet zal kunnen genegeerd worden, die wezenlijke en nieuwe inzichten biedt en die terzelfdertijd illustreert hoe archeologie als een totaalproject – van terreinwerk en onderzoek tot publiekswerking – ook bijdraagt tot de huidige maatschappij.

Frans Verhaeghe

2.3 Het paleobotanische onderzoek van het oppervlakteveen in profiel D

Koen Deforce & Jan Bastiaens

Van profiel D werden van het oppervlakteveen zowel het pollen als de botanische macroresten bestudeerd met het oog op het leveren van bijdragen tot de genese van deze gekende stratigrafische eenheid en tot de bewoningsgeschiedenis van de omgeving van de site Raversijde.

2.3.1 Inleiding

Gedurende het Subboreaal (5000-2500 uncal BP) bestond het grootste gedeelte van de huidige kustvlakte uit een groot moeras. Het veen, dat toen gevormd werd en dat nu nog op verschillende plaatsen in de kustvlakte in de ondergrond zit, wordt het oppervlakteveen of Hollandveen genoemd. Dit oppervlakteveen komt voor in de kustvlakte van Noord-Frankrijk, België, Nederland en verder in Noord-Duitsland en Zuidwest-Denemarken¹²¹.

Veen bestaat voornamelijk uit een dichte opeenstapeling van weinig of niet vergane botanische resten, afkomstig van planten die op die plaats groeiden. Via de studie van de plantenresten uit het veen kunnen we dan ook de evolutie van de vegetatie en het landschap gedurende de periode dat het veen gevormd werd, reconstrueren. Uitgebreid paleobotanisch onderzoek van het oppervlakteveen in de Belgische kustvlakte, zowel van botanische macroresten als palynologisch onderzoek, werd uitgevoerd door Stockmans & Vanhoorne¹²² in het westelijke gedeelte van de kustvlakte en door Allemeersch¹²³ in de oostelijke kustvlakte. Verder werden er nog verschillende palynologische onderzoeken uitgevoerd in het westelijke gedeelte van de kustvlakte door Baeteman & Verbruggen¹²⁴ en in de duinen van de westkust door De Ceunynck¹²⁵. In Nederland werd reeds in 1929 paleobotanisch onderzoek op het oppervlakteveen uitgevoerd door Polak¹²⁶. Ander paleobotanisch onderzoek op het Nederlandse oppervlakteveen werd uitgevoerd door onder meer Munaut¹²⁷, Pals *et al.*¹²⁸, Van Smeerdijk¹²⁹, Bakker & Van Smeerdijk¹³⁰, Van Geel *et al.*¹³¹, Havinga & van den Berg van Saparoea¹³².

Toen in 1994 bij de opgraving van de 15de-eeuwse tonwaterput spoornr. 226 op de laatmiddeleeuwse site in Raversijde een diepe sleuf gegraven werd door het veen werd van deze gelegenheid gebruik gemaakt om monsters te nemen voor paleobotanisch onderzoek¹³³. In dit gedeelte van de Belgische kustvlakte is het oppervlakteveen immers nauwelijks onderzocht¹³⁴.

2.3.2 Materiaal en methoden

De bemonsteringsplaats bevindt zich net achter de duinengordel, op slechts een paar 100 m landinwaarts van de huidige kustlijn (fig 4, D). De geografische Lambert-coördinaten van de bemonsteringsplaats zijn 211,072 noord en 43,748 oost.

Het bemonsterde profiel (fig 5, profiel D) bestond uit een veenlaag van ± 90 cm dikte die onderaan begrensd was door een sterk organische donkere klei en bovenaan door kleiig silt¹³⁵. De bemonstering gebeurde met 3 metalen bakken die in het profiel werden gedrukt en nadien terug uitgegraven. In totaal is er een gedeelte van ± 120 cm van het profiel bemonsterd en onderzocht.

Uit deze metalen bakken werden later in het laboratorium substalen van ± 1 cm³ genomen voor pollenanalyse en behandeld volgens de standaardmethoden¹³⁶. De determinaties gebeurden aan de hand van een referentiecollectie van moderne pollen en sporen en met behulp van determinatiesleutels en fotoatlassen¹³⁷. De resultaten zijn voorgesteld in een pollendiagram. De percentages van de individuele taxa zijn berekend op basis van de som van alle bomen, struiken en kruiden (ΣP). Water- en sporenplanten zijn niet in de pollensom opgenomen.

2.3.3 Resultaten

De resultaten van de radiokoolstofdateringen worden voorgesteld in tabel 3. De basis en de top van het veen zijn respectievelijk gedateerd op 4395 ± 30 BP (KIA-20051) en 2635 ± 35 BP (KIA-20052)¹³⁸. De periode van veenvorming komt hier dus grotendeels overeen met het Subboreaal.

De resultaten van de pollenanalyse zijn voorgesteld in figuur 32. Het pollendiagram is in 6 zones ingedeeld op basis van de evolutie van de lokale vegetatie. De bespreking van de resultaten zal op basis van deze zones gebeuren, van onder naar boven toe. De in het diagram aangegeven diepte is gemeten ten opzichte van het maaiveld. Het maaiveld bevond zich op de bemonsteringsplaats voor de start van het archeologisch onderzoek op 3,86 T.A.W., de basis van het oppervlakteveen op 0,15 m T.A.W.

2.3.3.1 Zone 1: 302-288 cm. Sediment: sterk organische klei

De zeer hoge percentages van Chenopodiaceae en van het *Aster* type¹³⁹ en het voorkomen van *Plantago maritima* en *Armeria maritima* geven aan dat de lokale vegetatie uit een (slikke of) schorre bestond¹⁴⁰. Ook het voorkomen van Foraminifera in

¹²¹ Pons 1992.

¹²² Stockmans & Vanhoorne 1954.

¹²³ Allemeersch 1991.

¹²⁴ Baeteman & Verbruggen 1979.

¹²⁵ De Ceunynck & Thoen 1981; De Ceunynck 1985.

¹²⁶ Polak 1929.

¹²⁷ Munaut 1967.

¹²⁸ Pals *et al.* 1980.

¹²⁹ Van Smeerdijk 2003

¹³⁰ Bakker & Van Smeerdijk 1982.

¹³¹ Van Geel *et al.* 1983.

¹³² Havinga & van den Berg van Saparoea 1982, 199

¹³³ Pieters 1994.

¹³⁴ Een uitzondering hierop vormt Baeteman *et al.* 1981.

¹³⁵ Voor een meer gedetailleerde beschrijving van de stratigrafie, zie 2.1.2.4. Profiel D.

¹³⁶ Moore *et al.* 1991.

¹³⁷ Moore *et al.* 1991; Punt (ed.) 1976; Punt *et al.* (eds) 1976-2003.

¹³⁸ De calibratie van de radiokoolstofdateringen is uitgevoerd met OxCal 3.10 (Bronk Ramsey 2001) gebruik makende van de atmosferische data van Stuiver *et al.* 1998.

¹³⁹ Het pollen is hier zeer waarschijnlijk afkomstig van voornamelijk *Aster tripolium* (zulte) hoewel op basis van de pollenmorfologie geen uitsluitsel te geven is.

¹⁴⁰ Munaut 1975.

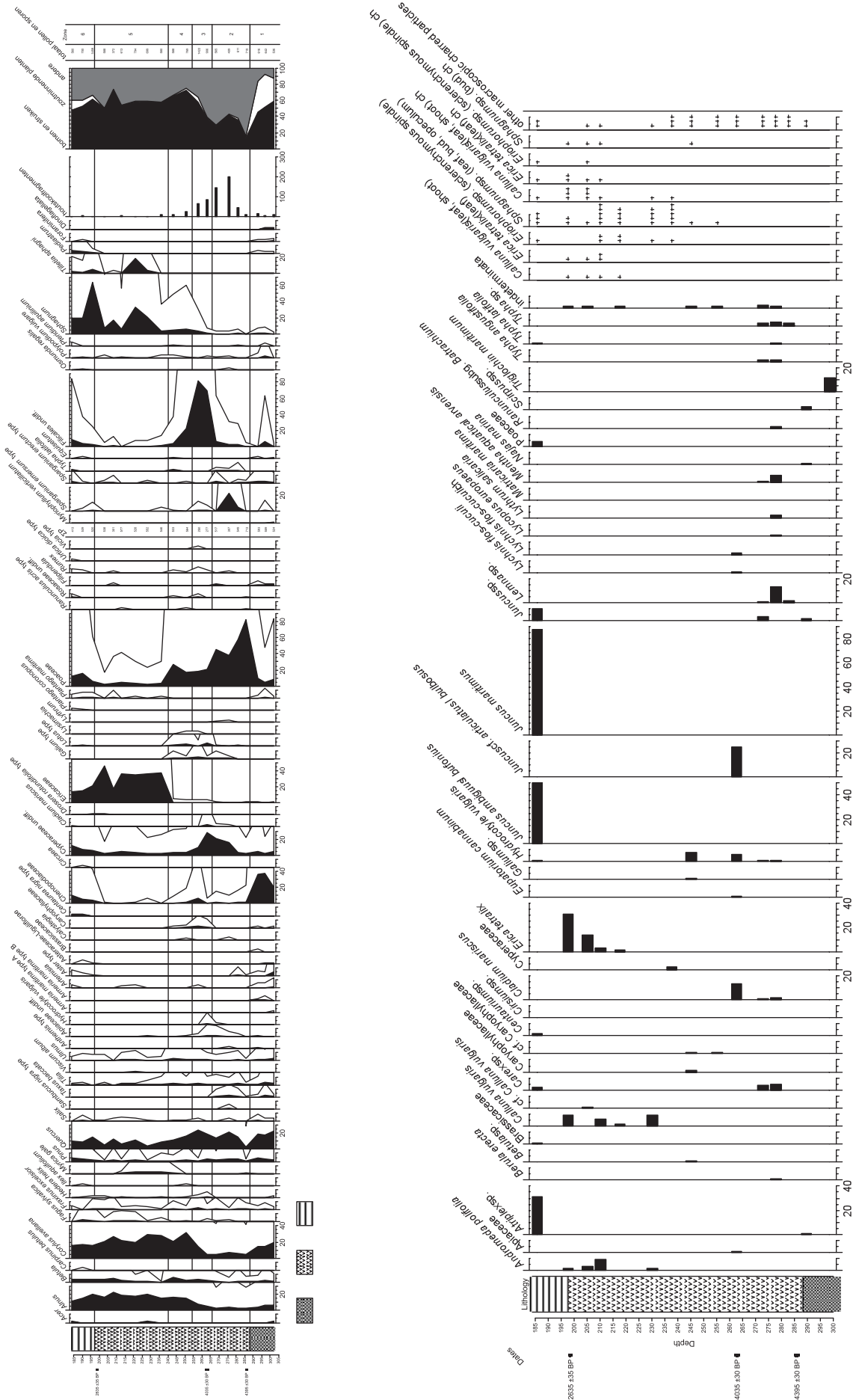

FIG. 32 Percentage pollendigram. Enkele lijn geeft percentages weer met 10x overdrijving. Onder: zadendigram in absolute aantallen. Percentage pollen diagram; the unshaded areas encased by the single black lines represent the percentages 10 times exaggerated. Below: Seed diagram in absolute numbers.

TABEL 3

Radiokoolstofdateringen van het veen.
Radiocarbon dates for the peat layer.

Nr	Stratigrafische positie	Monster diepte (cm)	Lab code	Datering ¹⁴ C yr BP	Gecalibreerde datering (cal BP) ($\pm 2\sigma$)
1	top van het veen	198 – 199,5	KIA-20052	2635 $\pm$ 35	2850 – 2820 (4.2%) 2800 – 2710 (91.2%)
2	einde van de <i>Taxus</i> curve	261.75 – 264	KIA-24488	4035 $\pm$ 30	4780 – 4770 (1.5%) 4580 – 4420 (93.9%)
3	Basis van het veen	285 – 287	KIA-20051	4395 $\pm$ 30	5050 – 4860 (95.4%)

deze niveaus wijst erop dat er een sterke mariene invloed was. Verder is er in deze zone nog *Pediastrum* aangetroffen, een groenwier dat bij voorkeur in zoetwater voorkomt¹⁴¹ maar toch regelmatig subfossiel in perimariene en/of brakke afzettingen wordt teruggevonden¹⁴². Een ander microfossiel dat in deze zone is aangetroffen en dat indicatief is voor een marien milieu zijn cysten van Dinoflagellata. Dit zijn ééncellige protisten die voornamelijk in zeewater leven, hoewel er ook soorten zijn die in zoetwater of op land voorkomen, en dan ook in grote hoeveelheden in mariene afzettingen kunnen gevonden worden.

Bij de bomen en struiken is het meest opvallende fenomeen de aanwezigheid van *Taxus*.

2.3.3.2 Zone 2: 288-266 cm. Sediment: veen

Het begin van deze zone valt samen met de basis van het veen en is gedateerd op 4395 $\pm$ 30 BP (KIA-20051). De sterke achteruitgang van de percentages van Chenopodiaceae en *Aster* type en het verdwijnen van *Armeria maritima* en *Plantago maritima* toont aan dat de marine invloed afneemt. De vegetatie evolueert naar een brakwater en later een zoetwater moeras met een dominantie van *Phragmites* (riet). Dit blijkt uit de zeer hoge Poaceae percentages in deze zone. Het blijvende voorkomen van Chenopodiaceae pollen, weliswaar in veel lagere percentages dan in zone 1, toont aan dat de kust of toch de schorrevegetatie niet erg veraf is gelegen. Ook de vervanging van de brakwatertolerante *Sparganium erectum* type door het minder brakwater tolerante *Sparganium emersum* type (kleine egelskop type) en het verschijnen van *Typha latifolia* (grote lisdodde) in het tweede gedeelte van deze zone illustreert het zoeter worden maar ook het begin van de verlanding van het milieu¹⁴³.

In de tweede helft van deze zone wordt naast de Poaceae ook het *Sparganium emersum* type en later de Cyperaceae belangrijk. Verder komen nog *Lythrum salicaria* (grote kattestaart), *Cladium mariscus* (galigaan), *Typha latifolia* en *Osmunda regalis* (koningsvaren) voor. Tevens verschijnen *Filipendula* (spirea), *Galium* type (walstro type) en *Hydrocotyle vulgaris* (waternavel) in dit gedeelte van het diagram en nemen de percentages van de Apiaceae (schermbloemigen) sterk toe.

Fagus (beuk) verschijnt in deze zone in het pollendiagram, en ook *Taxus* is aanwezig in dit gedeelte van het pollendiagram.

2.3.3.3 Zone 3: 266-254 cm. Sediment: veen

In de eerste helft van deze zone domineren Cyperaceae (cypergrassenfamilie) de lokale vegetatie. De percentages van Poaceae nemen sterk af. Verder bereiken Caryophyllaceae (anjerfamilie), *Galium* (walstro), *Lotus* (rolklaver) en *Hydrocotyle vulgaris* (waternavel) in deze zone hun maximale percentages. Deze laatste twee zijn indicatoren voor respectievelijk mesotrofe en oligotrofe milieuomstandigheden¹⁴⁴. Ook *Cladium mariscus* – indicator voor mesotrofe milieus¹⁴⁵ – bereikt hier een maximum.

De tweede helft van deze zone wordt gekenmerkt door zeer hoge percentages monoete sporen. De meeste daarvan waren hun buitenste wand (perinne) verloren en dus niet meer te determineren. De sporen mét buitenste wand (of een gedeelte ervan) konden als *Thelypteris palustris* (moerasvaren) gedetermineerd worden. Het grootste gedeelte van de aangetroffen monoete sporen is dan ook vermoedelijk afkomstig van *Thelypteris palustris*. De aanwezigheid van *Thelypteris palustris* geeft aan dat het moeras dichtgroeit en droger wordt¹⁴⁶. Hieruit volgt dan dat de verlanding sneller ging dan de stijging van de zeespiegel.

Bij de bomen en struiken verdwijnt *Taxus* uit het diagram.

2.3.3.4 Zone 4: 254-240 cm. Sediment: veen

Vanaf deze zone verschijnt *Myrica gale* (gagel) in het diagram wat, net zoals de toenemende percentages van *Sphagnum*, op een verdere verlanding en verzuring wijst ten opzichte van de vorige zone. Verder komen nog *Galium* type (walstro), *Lotus* type (rolklaver type) en *Lysimachia* (wederik) in de lokale vegetatie voor.

In het bovenste gedeelte van deze zone is er een lichte toename van de percentages van *Alnus* en later ook van *Betula*, maar de percentages blijven te laag om van een elzen- of berkenbroekbos te kunnen spreken. Er zijn overigens geen houtresten in het veen aangetroffen.

¹⁴¹ Komárek & Jankovská, 2001.

¹⁴² Havinga & van den Berg van Saparoea 1992;
Bakker & Van Smeerdijk 1982.

¹⁴³ Weeda et al. 1985; Ellenberg 1988.

¹⁴⁴ Den Held et al. 1992.

¹⁴⁵ Den Held et al. 1992.

¹⁴⁶ Weeda et al. 1985.

2.3.3.5 Zone 5: 240-197 cm. Sediment: veen

Deze zone wordt gekenmerkt door een dominantie van *Ericaceae* en later van *Sphagnum*. Vanaf deze zone ontstaat er dus een oligotroof veen, wat betekent dat de vegetatie niet langer door grondwater maar voornamelijk door regenwater gevoed wordt. In het bovenste gedeelte van deze zone komt ook *Drosera rotundifolia* type (ronde zonnedaauw type) voor, wat eveneens wijst op oligotrofe milieuomstandigheden¹⁴⁷.

Opmerkelijk in deze zone zijn bovendien de hoge percentages van sporen van *Tilletia sphagni*, een schimmel die op *Sphagnum* parasiteert.

Onderaan in deze zone, vanaf niveau 270, is er een duidelijke terugval in de curven van *Tilia* (linde) en *Ulmus* (iep). Munaut¹⁴⁸ heeft hetzelfde fenomeen in een pollendiagram van Terneuzen gedateerd tussen 1800 BC. en 1550 BC. Op niveau 255 komt *Viscum* (maretak) voor. Tegenwoordig ligt het natuurlijke areaal van *Viscum* in de zuidelijke helft van België¹⁴⁹ maar zoals reeds geweten was uit vroeger paleo-ecologisch onderzoek lag dat areaal meer noordelijk gedurende het Atlanticum en het Subborea¹⁵⁰.

Het einde van deze zone komt overeen met de top van het veen en is gedateerd op 2635 ± 35 BP (KIA-20052).

2.3.3.6 Zone 6: 197-184 cm. Sediment: klei

Aan het begin van deze zone moet de veengroei ingehaald zijn door de zeespiegelstijging, want het veen is hier overstroomd en afgedekt met mariene klei. In het pollendiagram zien we dan ook opnieuw typisch halofyte planten zoals *Aster* type en *Chenopodiaceae* verschijnen. Er zit hier echter ook veel verspoeld pollen in het spectrum (bv. *Ericaceae*, *Menyanthes trifoliata* en *Sphagnum*) dat afkomstig is uit het veen. Er kan hier dan ook niet worden uitgesloten dat er een gedeelte van het oorspronkelijke veenpakket weg geërodeerd is en dat de oorspronkelijke top van het veen ontbreekt. In deze zone komt ook net als in zone 1 opnieuw *Pediastrum* voor.

Carpinus (haagbeuk) verschijnt in deze zone in het diagram maar gezien de mogelijke erosie van de oorspronkelijke top van het veen is hier moeilijk een datering op te plakken, maar in ieder geval wel na 2635 ± 35 BP. Het verschijnen van pollen van *Carpinus* wordt dikwijls gebruikt als indicator voor het begin van het Subatlanticum¹⁵¹.

2.3.4 Discussie

Op basis van de resultaten van de pollenanalyse kan de vegetatie-evolutie gedurende het grootste gedeelte van het Subborea gereconstrueerd worden. De aanvankelijke zoutminnende vegetatie van slikken en schorren werd vervangen door een brakwater en later een zoetwater moeras. Hierdoor kon er een rietvegetatie ontstaan waarbij de veenvorming vanaf 4395 ± 30 BP van start ging. Tijdens de daaropvolgende fasen van verzoeting

en verlanding ontstond er een moeras met een vegetatie die achtereenvolgens gedomineerd werd door *Sparganium emersum* type, *Cyperaceae* en *Thelypteris palustris*. Hierna was de verlanding zo ver gevorderd dat het veen boven het grondwaterniveau moet zijn uitgegroeid gezien het oligotrofe karakter van het bovenliggende veen. De lokale vegetatie bestond nu voornamelijk uit *Ericaceae*, *Myrica* en *Sphagnum*.

Dit lijkt een 'klassiek' patroon van de vegetatie-evolutie te zijn voor het oppervlakteveen uit de kustvlakte. Dezelfde openvolging van vegetatietypen is eveneens waargenomen in andere paleo-ecologische studies van het oppervlakteveen uit het kustgebied in Vlaanderen¹⁵² en Nederland¹⁵³. Een opmerkelijk verschil met die andere paleo-ecologische studies is dat in de hier waargenomen vegetatie-evolutie een uitgesproken elzen- of berkenboek fase ontbreekt¹⁵⁴. In de meeste onderzochte sites is er een ontwikkeling van een elzenbroekbos op het einde van de eutrofe fase en een berkenbroekbos in de mesotrofe fase¹⁵⁵. Toch zijn er enkele sites met een min of meer vergelijkbare openvolging van vegetatietypen. Een dergelijke evolutie van het oppervlakteveen is waargenomen in de Gwent/Caldicot levels¹⁵⁶ in Amberley¹⁵⁷ in Engeland, en in de Assendelver Polder¹⁵⁸ en Ellewoutsdijk¹⁵⁹ in Nederland.

Een opmerkelijk element in dit pollendiagram van Raversijde is de vroege verschijning van *Fagus*. Volgens Verbruggen *et al.* (1996) verschijnt *Fagus* pas na 4000 BP in Vlaanderen. In het pollendiagram van Raversijde start de curve van *Fagus* vroeger, nl. tussen 4395 BP en 4035 BP. Ook in de pollendiagrammen van Zandvliet en Oorderen verschijnt *Fagus* vóór 4000 BP. In Zandvliet zelfs vóór 4480 ± 110 BP (Lv-256)¹⁶⁰.

Nog opvallender is het voorkomen van *Taxus* in het pollendiagram. De actuele natuurlijke populaties van *Taxus* in ons land komen allemaal voor op steile kalkrijke hellingen ten zuiden van Samber en Maas¹⁶¹. Toch blijken bijna alle holocene subfossiele vondsten van *Taxus* in België en Nederland in het kustgebied en het Schelde-estuarium te situeren en bovendien zijn deze allemaal te dateren op het einde van het Atlanticum en in het Subborea¹⁶².

Aanwijzingen van menselijke activiteiten onder de vorm van landbouwgewassen of geassocieerde akkeronkruiden zijn hier niet aangetroffen. Dit is niet bepaald verwonderlijk gezien een veenmoeras niet de meest geschikte locatie is om aan akkerbouw te doen. Wel zijn er vrij veel microscopisch kleine verkoolde fragmenten plantaardig materiaal aangetroffen in de 2de helft van zone 2 en in zone 3. Dit hoeft niet noodzakelijk verband te houden met menselijke activiteiten.

Er zijn overigens nauwelijks archeologische gegevens uit de kustvlakte voor deze periode. Bovendien zijn zoutwinning, zoals reeds voor de vroege ijzertijd is aangetoond in De Panne¹⁶³ en visvangst, de twee meest plausibele menselijke activiteiten aan de kust, niet waarneembaar door middel van palynologisch onderzoek.

¹⁴⁷ Den Held *et al.* 1992.

¹⁴⁸ Munaut 1967.

¹⁴⁹ Lambinon *et al.* 1998.

¹⁵⁰ Weeda *et al.* 1985.

¹⁵¹ Munaut 1967; Verbruggen 1977.

¹⁵² Stockmans & Vanhoorne 1954; Baeteman & Verbruggen 1979; Baeteman *et al.* 1981;

Allemeersch 1991.

¹⁵³ Van Geel *et al.* 1983; Bakker & Smeerdijk 1982; Havinga & van den Berg van Saparoea 1992.

¹⁵⁴ Zie o.a. Baeteman & Verbruggen 1979; Baeteman *et al.* 1981; Bakker & Van Smeerdijk 1982; Van Geel *et al.* 1983.

¹⁵⁵ Zie ook Verbruggen *et al.* 1996.

¹⁵⁶ Smith & Morgan 1989; Walker *et al.* 1998.

¹⁵⁷ Godwin 1943.

¹⁵⁸ Witte & Van Geel 1985.

¹⁵⁹ Van Smeerdijk 2003.

¹⁶⁰ Munaut 1967; Gilot 1997.

¹⁶¹ Galoux 1979; Van Rompaey & Devosalle 1979; Lambinon *et al.* 1998.

¹⁶² Deforce & Bastiaens 2007.

¹⁶³ De Ceunynck & Thoen 1981; Thoen 1987.

Bibliografie

ABRAMOWICZ A., CHAPELOT J., NADOLSKI A., PESEZ J.-M. & POKLEWSKI T. 1970: Le village Bourguignon de Dracy. In: *Archéologie du village déserté* I, Ecole pratique des hautes études - VIe section et institut d'histoire de la culture matérielle de l'académie Polonaise des sciences, Cahiers des Annales 27, Paris, 95-171.

ADAMS R.J., MANVILLE G.C. & MCANDREWS J.H. 1978: Comparison of pollen collected by a honey bee colony with a modern wind-dispersed pollen assemblage, *Canadian Field Naturalist* 92, 359-368.

ALLAN J.P. & MORRIS C.A. 1984: Wooden objects. In: ALLAN J.-P. (red.), *Medieval and post-medieval finds from Exeter, 1971-1980*, Exeter Archaeological Reports vol. 3, Exeter, 305-322.

ALLEMEERSCH L. 1991: Peat in the Belgian eastern coastal plain. In: GULLENTOPS F. (ed.), *Wetlands in Flanders. Contributions to the Palaeohydrology of the temperate Zone in the last 15.000 years*, Aardkundige Mededelingen 6 (1995), 1-54.

ALLEN J.R.L. & FULFORD M.G. 1986: The Wentlooge Level: A Romano-British saltmarsh reclamation in southeast Wales, *Britannia* XVII, 91-117.

AMERYCKX J. 1952a: *Bodemkaart van België. Kaartblad 21 W & 21 E*, schaal 1/20.000, Brussel.

AMERYCKX J. 1952b: *Bodemkaart van België. Verklarende tekst bij de kaartbladen Middelkerke 21 W & Oostende 21 E*, Gent.

AMERYCKX J. 1979³: *Algemene bodemkunde voor het technisch onderwijs*, Gent.

ARMITAGE PH. 1982: Note on the source of the material used in the manufacture of the spectacles, *The Antiquaries Journal* LXII, 67-70.

ARTS N. 1994a: De opgraving van het Heuvelterrein. In: ARTS N. (red.), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500*, Eindhoven, 158-191.

ARTS N. 1994b: Gemerkte en ongemerkte houten gebruiksvoorwerpen. In: ARTS N. (red.), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500*, Eindhoven, 237-244.

AUFDERHEIDE A.C. & RODRIGUEZ-MARTIN C. 1998: *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology*, Cambridge.

AUGUSTYN B. 1992: *Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloed in maritiem Vlaanderen tot het einde van de XVde eeuw. Een landschappelijke, ecologische en klimatologische studie in historisch perspectief (with an English summary)*, Brussel, 2 dln.

AUGUSTYN B. 1999: *De veenontginning (12e-16e eeuw)*, Beveren.

AYERS B.S. 1994: *Excavations at Fishergate, Norwich 1985*, East Anglian Archaeology Report 68, Gressenhall.

BAART J. 2001: Medieval Houses in Amsterdam. In: GLÄSER M. (red.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum* 3, Lübeck, 159-174.

BAETEMAN C. 1981: *De holocene ontwikkeling van de westelijke kustvlakten*, Proefschrift Vrije Universiteit Brussel.

BAETEMAN C. 1999: The Holocene depositional history of the IJzer palaeovalley (Western Belgian coastal plain) with reference to the factors controlling the formation of intercalated peat beds. In: BAETEMAN C. (red.), *Quaternary of Belgium: New perspectives*, Geologica Belgica 2, 1-2, 39-72.

BAETEMAN C. 2005a: *Geologische kaart van België. Algemene profieltypenkaart van de holocene kustafzettingen (1/25.000). Kaart De Panne-Oostduinkerke, Nieuwpoort-Leke, Middelkerke-Oostende*, Brussel.

BAETEMAN C. 2005b: How subsoil morphology and erodibility influence the origin and pattern of late Holocene tidal channels: Case studies from the Belgian coastal lowlands, *Quaternary Science Reviews* 24, 2146-2162.

BAETEMAN C. 2007a: De laat Holocene evolutie van de Belgische kustvlakte: Sedimentatieprocessen *versus* zeespiegelschommelingen en Duinkerke transgressies. In: DE KRAKER A.M.J. & BORGER G.J. (red.), *Veen-Vis-Zout. Landschappelijke dynamiek in de zuidwestelijke delta van de Lage Landen*, Geoarcheologische en Bioarcheologische Studies 8, 1-18.

BAETEMAN C. 2007b: Roman peat-extraction pits as possible evidence for the timing of coastal changes. In: BEENAKKER J.J.J.M., HORSTEN F.H., DE KRAKER A.M.J. & RENES H., *Landschap in tijd en ruimte*, Amsterdam, 16-25.

BAETEMAN C. 2008: Radiocarbon-dated sediment sequences from the Belgian coastal plain: Testing the hypothesis of fluctuating or smooth late-Holocene relative sea-level rise, *The Holocene* 18, 8, 1-10.

BAETEMAN C., BEETS J.D. & VAN STRYDONCK M. 1999: Tidal crevasse splays as the cause of rapid changes in the rate of aggradation in the Holocene tidal deposits of the Belgian coastal plain, *Quaternary International* 56, 3-13.

BAETEMAN C., CLEVERINGA P. & VERBRUGGEN C. 1981: *Het paleomilieu rond het Romeins zoutwinningssite van Leffinge*, Belgisch Geologische Dienst Professional Paper 186, Brussel.

BAETEMAN C. & VERBRUGGEN C. 1979: *A new approach to the evolution of the so-called Surface Peat in the Western Coastal Plain of Belgium*, Belgische Geologische Dienst Professional Paper 167, Brussel.

BAILON S. 1991: Amphibiens et Reptiles. Rapport d'étude. In: VAN OSSEL P. (red.), *Les Jardins du Carrousel à Paris. Fouilles 1989-1990. III. Les rapports des spécialistes*, Paris, 277-283.

BAKKER M. & VAN SMEERDIJK D.G. 1982: A palaeocological study of a Late Holocene section from "Het IJperveld", western Netherlands, *Review of Palaeobotany and Palynology* 36, 95-163.

BARBÉ H. & ROY E. met de medewerking van BOUCHET F., DUFOURNIER D., LAMBERT G.N., LANOS PH. & LAVIER C. 1996: Des latrines du milieu du XIIIe siècle au Quai des Salines à Saint-Omer. In: PITON D. (red.), *La céramique très décorée dans l'Europe du Nord-Ouest (X^e-XVe siècles). Actes du Colloque de Douai (7-8 avril 1995)*, Nord-Ouest Archéologie 7, 153-181.

BARNETT C., SCAIFE R.G., TRUCKLE N. & RUSSELL J. 2009: The upper and middle Wentlooge sequence and environments at plot 8000, the western approach distribution park, Avonmouth, South Gloucestershire, *Archaeology in the Severn Estuary* 19 (2008), 1-19.

BARNWELL P.S. & ADAMS A.T. 1994: *The House within. Interpreting Medieval Houses in Kent*, London.

BARON BETHUNE 1900: *Épitaphes et monuments des églises de la Flandre au XVIe siècle d'après les manuscrits de Corneille Gaillard et d'autres auteurs*, Brugge.

BARRON C. 1995: Introduction: England and the Low Countries 1327-1477. In: BARRON C. & SAUL N. (red.), *England and the Low Countries in the Late Middle Ages*, Stroud, 1-28.

BARTELS M. 1993a: De opgraving. In: BARTELS M., CLEVIS H. & ZEILER F.D. (red.), *Van huisvuil en huizen in Hasselt*, Kampen, 9-19.

BARTELS M. 1993b: Beerputten: informatie uit afval. In: BARTELS M., CLEVIS H. & ZEILER F.D. (red.), *Van huisvuil en huizen in Hasselt*, Kampen, 33-66.

BARTELS M., KOTTMAN J., KLOMP M., VAN DER MEULEN H., VAN DE VENNE D. & SARFATIJ H. 1999: *Steden in Scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Zwolle.

BARTON R.N.E. 1992: *Hengistbury Head, Dorset. Volume 2: The Late Upper Palaeolithic & Early Mesolithic sites*, Oxford University Committee for Archaeology Monograph 34, Oxford.

BARWASSER M. & GOUBITZ O. 1990: Leder, hout en textiele vondsten. In: CLEVIS H. & SMIT M., *Verscholen in vuil. Archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925*, Kampen, 71-99.

BASTIAENS J. 2002: Archeobotanisch onderzoek Raversijde: stramien mondelinge uiteenzettingen voorjaar 2002. In: PIETERS M., *Aspecten van de materiële leefwereld in een laatmiddeleeuws vissersmilieu in het zuidelijk Noordzeegebied. Een bijdrage tot de middeleeuwse rurale archeologie, inzonderheid naar aanleiding van de opgravingen te Raversijde (stad Oostende, provincie West-Vlaanderen, België)*, s.l. (Brussel & Aalst), doctorale dissertatie VUB, ms., Bijlage 5, 103-107.

BAUWENS F. 1995a: Wie wist het?, *De Strandvlo* 15 (1), 33.

BAUWENS F. 1995b: Wie wist het? Vervolg, *De Strandvlo* 15 (3), 108-109.

BAZELMANS J. 2005: Die Wurten von Dongjum-Heringa, Peins-Oost und Wijnaldum-Tjitsma: kleinmassstäblicher Deichbau in ur- und frühgeschichtlicher Zeit des nördlichen Westergo. In: FANSA M. (red.), *Kulturlandschaft Marsch. Natur, Geschichte, Gegenwart. Vorträge anlässlich des Symposiums in Oldenburg vom 3. bis 5. Juni 2004*, 68-84.

BECK L., GUINEAU B., DELAMARE F. & BARRANDON J.-N. 1993: Le 'chapeau de fer dorez' de Charles VI: apport des analyses à la connaissance de la technologie de fabrication. In: ELUÈRE C. (red.), *Outils et ateliers d'orfèvres des temps anciens*, Saint-Germain-en-Laye, 223-226 (= Antiquités nationales mémoire 2).

BECK P. (red.) 1989: *Une ferme seigneuriale au XIVe siècle. La grange du Mont (Charny, Côte-d'Or)*, Documents d'Archéologie Française 20, Paris.

BECUWE F. 1987: Van ruïne tot mondvoorraad. Bijdrage tot de Geschiedenis van de Duinenabdij, *De Duinen. Bulletin van het Wetenschappelijk en Cultureel Centrum van de Duinenabdij en de Westhoek* 17, 69-76.

BECZE-DEAK J., LANGOHR R. & VERRECHIA E.P. 1997: Small scale secondary CaCO₃ accumulations in selected sections of the European loess belt. Morphological forms and potential for paleoenvironmental reconstruction, *Geoderma* 76, 221-252.

BEEKMAN F. & VAN BEUNINGEN H.J.E. 1995: *Het verdronken Westenschouwen, Zierikzee*.

BEHRE K.-E. 1981: The interpretation of anthropogenic indicators in pollen diagrams, *Pollen et Spores* 23, 225-245.

BEIRENS D. 1992: Raversijde.....What's in a name? *Gidsenblad Lange Nelle* 4-2, 62-64.

BELL M. 2000: Environmental archaeology in the Severn Estuary: progress and prospects, *Archaeology in the Severn Estuary* 11, 69-103.

BERENDS G. 1999²: *Historische houtconstructies in Nederland*, Arnhem.

BERESFORD G. 1975: *The Medieval Clay-land Village: Excavations at Goltho and Barton Blount*, The Society for Medieval Archaeology Monograph Series no. 6, London.

BERESFORD M. & HURST J. 1990: *Wharram Percy. Deserted Medieval Village*, London.

BERG H., JORGENSEN L.B. & MORTENSON O. met bijdragen van BENDIXEN K. & HATTING T. 1981: *Sandhagen. Et Langelandsk fiskerleje fra renaissances*, Rudkøbing.

BERGMANN R. 1993: Felgen eines Radkranzes. In: BERGMANN R. (red.), *Zwischen Pflug und Fessel. Mittelalterliches Landleben im Spiegel der Wüstungsforschung*, Münster, 207-210.

BETTS I.A. 1978-1980: Thin section analysis of some Colstoun sherds. In: BROOKS C.M., *Medieval pottery from the kiln site at Colstoun, E. Lothian*, Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland 110, Edinburgh 394-395.

BEUG H.-J. 2004: *Leitfaden der Pollenbestimmung für Mitteleuropa und angrenzende Gebiete*, München.

BIDDLE M. 1990: Products of lead working. In: BIDDLE M. et al., *Object and Economy in Medieval Winchester*, Winchester studies 7.ii. Artefacts from medieval Winchester, Oxford, 95-96.

BIDDLE M. & KEENE S. 1990: Leather Working. In: BIDDLE M. et al., *Object and Economy in Medieval Winchester*, Winchester studies 7.ii. Artefacts from medieval Winchester, Oxford, 245-247.

BITTER P. 1986: Archeologisch bodemonderzoek in het bouwterrein van C & A Nederland aan de Haarlemmerstraat en Spijkerboorsteeg te Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden*, Archeologisch Jaarverslag 1985, 8, 85-152.

BITTER P. 1988: Archeologisch onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het Ir. Driessenplein en de ontwikkeling van de oever van de oude Rijn op het Waardeiland te Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden*, Archeologisch Jaarverslag 1987, 10, 85-129.

BLAISING J.-M., GÉRARD F. & FRAUCIEL M. 2006: Techniques de construction et structures du village du VIIIe au XXe siècle en basse vallée de la Moselle (Lorraine, France). In: TROCHET J.-R., *Maisons paysannes en Europe occidentale, XVe-XXIe siècles*, Paris, 165-179.

BLANCHARD R. 1906: *La Flandre. Étude géographique de la Plaine Flamande en France, Belgique et Hollande*, Dunkerque (Facsimile-uitgave Familia et Patria Handzame 1970).

BLIECK G. 1996: Céramiques et objets divers du XIVe siècle mis au jour dans une latrine du château dit de Courtrai à Lille. In: PITON D. (red.), *La céramique très décorée dans l'Europe du Nord-Ouest (X^e-XVe siècles). Actes du colloque de Douai (7-8 avril 1995), Travaux du Groupe de Recherches et d'Études sur la Céramique dans le Nord/Pas-de-Calais*, Nord-Ouest Archéologie n° 7, 183-231.

BLOCKMANS W.P. & F. 1979: Devaluation, Coinage and Seignorage under Louis de Nevers and Louis de Male, Counts of Flanders, 1330-84. In: MAYHEW N.J. (ed.), *Coinage in the Low Countries (880-1500). The Third Oxford Symposium on Coinage and Monetary History*, BAR International Series 54, Oxford, 69-94.

BLOEMERS J.H.F., LOUWE KOOIJMANS L.P. & SARFATIJ H. 1981: *Verleden Land. Archeologische opgravingen in Nederland*, Amsterdam.

BLY F. 1920³: *Onze Zeilvischsloepen*, Antwerpen.

BOESSNECK J., MÜLLER H.-H. & TEICHERT M. 1964: Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovis aries* Linné) und Ziege (*Capra hircus* Linné), *Kühn-Archiv* 78 (1-2), 1-129.

BOGEMANS F., JACOBS J., MEYLEMANS E., PERDAEN Y., STORME A. & VERDURMEN I. m.m.v. DEFORCE K. 2009: *Paleolandschappelijk, archeologisch en cultuurhistorisch onderzoek in het kader van het geactualiseerde Sigmaplan. Sigma-Durmecluster, zone Groot en Klein Broek*, ongepubliceerd rapport Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Brussel.

BOGEMANS F., MEYLEMANS E., PERDAEN Y., STORME A. & VERDURMEN I. m.m.v. BASTIAENS J., DEFORCE K., ERVYNCK A., HANCA K. & VANHOUTTE S. 2008a: *Paleolandschappelijk, archeologisch en cultuurhistorisch onderzoek in het kader van het geactualiseerde Sigmaplan. Sigma-cluster Kalkense Meersen, zone Wijmeersen 2. Deel 1: Syntheserapport & aanbevelingen*, ongepubliceerd rapport Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Brussel.

BOGEMANS F., MEYLEMANS E., PERDAEN Y., STORME A. & VERDURMEN I. M.M.V. BASTIAENS J., DEFORCE K., ERYNCK A., HANCA K. & VANHOUTTE S. 2008b: *Paleolandschappelijk, archeologisch en cultuurhistorisch onderzoek in het kader van het geactualiseerde Sigmaplan. Sigma-cluster Kalkense Meersen, zone Wijmeersen 2. Deel 2: bundeling rapportages deelonderzoeken*, ongepubliceerd rapport Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Brussel.

BOLLEN A. 1998: *Archeozoölogisch onderzoek van laatmiddeleeuwse contexten uit Raversijde*, Ongepubliceerde licentiaatsthesis Universiteit Gent.

BONVARLET A. met de medewerking van COMPAGNON E., DEMOLON P., GREGOIRE V., LOUIS E. & NORTIER E. 1998: *Un habitat médiéval Rue Mongat à Douai (XIIIe-XVe siècles)*, Archaeologia Duacensis 12, Douai.

BONVEHI J.S. & COLL F.V. 1993: Physico-chemical properties, composition and pollen spectrum of french lavender (*Lavandula stoechas* L.) honey produced in Spain, *Zeitschrift für Lebensmittel-Untersuchung und -Forschung* 196, 511-517.

BORGONGINO M., FERGOLA L., MASTROBERTO M., PESCE A., SODO A.M. & STEFANI G. 2010: *Man and the Environment in the territory of Vesuvius. The Antiquarium of Boscoreale*, Napoli.

BORREMANS R. 1963: Archeologisch materiaal uit de middeleeuwse nederzettingen van de Vlaamse kusten, *De Duinen. Bulletin van het Wetenschappelijk en Cultureel Centrum van de Duinenabdij en de Westhoek* 6-7, 113-122.

BORSTLAP E., BOSCH M., BUURSMA A., ESSINK K., FEENSTRA H., HAGEN D., HEINZE A., KNOL E., NIJLUNING Y., OOST A., OVERDIJK O., DE VLAS J. & DE VRIES K. 2006: Bosch, eiland in de nevelen van de historie, *Stad & Lande. Cultuur-historisch tijdschrift voor Groningen* 15-2, 4-33.

BOS H., GROENEWEG G., VAN HAM W., HOPSTAKEN L., VAN MOSSELVELD J.H., PLOMPEN J. & WEIJS L. 1987: *Schatten uit de Schelde. Gebruiks- en siervoorwerpen uit de verdrinken plaatsen in de Oosterschelde*, Bergen op Zoom.

BOUCHET F. 1995: Maladies parasitaires identifiées dans le remplissage d'une latrine à tonneau au village déserté de Walraversijde (ville d'Ostende, prov. de Flandre Occidentale). In: PIETERS M., Een 15de-eeuwse sector van het verdwenen vissersdorp te Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen), Interimverslag 1994, *Archeologie in Vlaanderen IV* (1994), 234-236.

BOUCHET F. 2003: Apport de la paléoparasitologie à la connaissance des pathologies infectieuses dans les sites médiévaux de Belgique et de France. In: NOËL R., PAQUAY I. & SOSSON J.-P. (red.), *Au-delà de l'écrit. Les hommes et leurs vécus matériels au Moyen Âge à la lumière des sciences et des techniques. Nouvelles perspectives. Actes du Colloque international de Marche-en-Famenne 16-20 octobre 2002*, Turnhout, 99-108.

BOUCHET F., GUIDON N., DITTMAR K., HARTER S., FERREIRA L.F., CHAVES S.M., REINHARD K & ARAÚJO A. 2003a: Parasite remains in archaeological sites, *Memórias do Instituto Oswaldo Cruz* 98, 47-52.

BOUCHET F., HARTER S. & LE BAILLY M. 2003b: The state of the art of paleoparasitological research in the Old World, *Memórias do Instituto Oswaldo Cruz* 98, 95-101.

BRAAT J., GAWRONSKI J.H.G., KIST J.B., VAN DE PUT A.E.D.M. & SIGMOND J.P. (red.) 1998: *Behouden uit het Behouden Huys. Catalogus van de voorwerpen van de Barentsexpeditie (1596), gevonden op Nova Zembla. De Rijksmuseumcollectie, aangevuld met Russische en Noorse vondsten*, Amsterdam.

BRANDT R.W., GROENMAN-VAN WAATERINGE W. & VAN DER LEEUW S. (eds) 1987: *Assendelver Polder Papers 1*, Cingula 10, Amsterdam.

BRAUDEL F. 1987: *Beschaving, Economie en Kapitalisme (15de-18de eeuw), Deel 1. De structuur van het dagelijks leven*, Amsterdam (Nederlandse vertaling van 'Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme XVe-XVIIIe Siècle. Les structures du quotidien: le possible et l'impossible, Paris, 1979').

BRINKHUIZEN D.C. 1994: Some notes on the fish remains from the late 16th century merchant vessel Scheurrak So1. In: VAN NEER W. (ed.), *Fish exploitation in the past. Proceedings of the 7th Meeting of the ICAZ Fish Remains Working Group (Annales du Musée Royal de l'Afrique Centrale, Sciences Zoologiques 274)*, Tervuren, 197-205.

BRINKKEMPER O. & DE RIDDER T. (red.) 2000: *Vlak-verslag Nr. 3.3. Hoogstad 6.36. Het archeobotanisch onderzoek naar het milieu rond dammen en duikers uit de periode van 175 voor tot 175 na Christus*, Vlaardingen.

BRONK RAMSEY C. 1995: Radiocarbon calibration and analysis of stratigraphy: the OxCal program, *Radiocarbon* 37, 425-430.

BRONK RAMSEY C. 2001: Development of the Radiocarbon Program OxCal, *Radiocarbon* 43 (2A), 355-363.

BROOKS C.M. 1978-1980: Medieval pottery from the kiln site at Colstoun, E. Lothian, *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 110, 364-403.

BROWN D.H. 1995: Iberian Pottery Excavated in Medieval Southampton. In: GERRARD C.M., GUTIERREZ A. & VINCE A. (red.) 1995: *Spanish Medieval Ceramics in Spain and the British Isles*, Oxford, BAR International Series 610, 319-328.

BROWN D.H. 1997: The Social Significance of Imported Medieval Pottery. In: CUMBERPATCH C.G. & BLINKHORN P.W. (red.), *Not so much a pot, more a way of life*, 95-112.

BRUIJN A. met bijdragen van VAN BEUNINGEN H.J.E. & HOEKSTRA T.J. 1979: *Pottersvuren langs de Vecht. Aardewerk rond 1400 uit Utrecht*, Rotterdam Papers III, Rotterdam.

BRUN C., DESSAINT F., RICHARD H. & BRETAGNOLLE F. 2007: Arable-weed flora and its pollen representation: A case study from the eastern part of France, *Review of Palaeobotany and Palynology* 146, 29-50.

BRUNET-VILLATTE F., CIEZAR P., COSTE M.-C., GITTA C., GONZALEZ V., MARCILLE C., NAVETH-DOMIN A., PIETERS M., RAVOIRE F., RODET-BELARBI I., TROMBETTA P.-J. & VAN OSSEL P. met medewerking van DUFAÏ M., FAUCHERRE N., GUILLAUME J. & LÉONELLI M.-C. 1998: *Les Jardins du Carrousel (Paris). De la campagne à la ville: la formation d'un espace urbain*, Paris (Documents d'Archéologie Française 73).

BRUNSKILL R.W. 1990: *Brick building in Britain*, London.

BRUUN B. 1974: *Gids voor de vogels van Europa*, Amsterdam.

BRYANT V.M. JR. 2001: Pollen Contents of Honey, *CAP Newsletter* 24, 10-24.

BULLOCK P., FEDOROFF N., JONGERIUS A., STOOPS G. & TURSINA T. 1985: *Handbook for Soil Thin Section Description*, Wolverhampton.

BULT E.J. 1992a: Ontstaan en ontwikkeling van Delft. In: BULT E.J. et al., *Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest. IHE/Delft bloeit op een beerput*, Delft, 5-18.

BULT E.J. 1992b: Sporen & funderingen. In: BULT E.J. et al., *Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest. IHE/Delft bloeit op een beerput*, Delft, 33-48.

BULT E.J. 1992c: Milieu-technische infrastructuur. In: BULT E.J. et al., *Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest. IHE/Delft bloeit op een beerput*, Delft, 49-57.

BURGERS A. 2001: *The Water Supplies and Related Structures of Roman Britain*, BAR British Series 324, Oxford.

BURNOUF J., MAIRE J., RIEB J.-P., SCHELLMANN R. & SEILER M. 1986: Les matériaux de construction en Alsace au Moyen Âge: tuiles, briques, carreaux, poterie de poêle. In: DEROEUX D. (red.), *Terres cuites architecturales au Moyen Âge. Colloque des 7-9 juin 1985, Musée de Saint-Omer, Arras*, 94-107.

BUTTREY T.V. 1993: Calculating Ancient Coin Production: Facts and Fantasies, *The Numismatic Chronicle* 153, 335-351.

BUTTREY T.V. 1994: Calculating Ancient Coin Production II: Why it Cannot be Done, *The Numismatic Chronicle* 154, 341-352.

BUURSMA A. s.d.: *Kerkepadwandeling Zoutkamp-Vierhuizen*, Groningen.

CALLEBAUT D. 1979: *Het Hof te Eksel te Moorsel*, *Archaeologica Belgica* 220, Brussel.

CALLEBAUT D. 1986: De vroeg-middeleeuwse portus en Benedictijnenabdij van Ename (gem. Oudenaarde), *Archaeologica Belgica* 11-1, Brussel, 95-104.

CALUWÉ D. 2001: *Het archeologische hol- en vlakglas uit de opgravingscampagnes te Raversijde. Archeologische verwerking en interpretatie*, onuitgegeven onderzoeksrapport.

CALUWÉ D., CLEEREN N., DE CLERCQ W., GEVAERT G., HENDRIKSE H., HILLEWAERT B., JANSSEUNE G., KOTTMAN J., MORTIER S., PIETERS M., SCHALM O., VANDEVELDE J., VAN DIERENDONCK R., WOUTERS H. & ZEEBROEK I. 2003: *Glas van vissers, kooplui, monniken en heren. Middeleeuws en later glas uit het bodemarchief van Kust-Vlaanderen en Zeeland*, Brugge.

CARMIGGELT A. met bijdragen van BRINKKEMPER O., COMIS S.Y. & VAN DRIEL-MURRAY C. 1997: Laat- en postmiddeleeuwse bewoningssporen aan de Hoogstraat te Rotterdam, *BOOR balans* 3, 139-278.

CARTER G.F. 1981a: Die-Link Statistics of Crepusius Denarii and Calculations of the Total Number of Dies. In: CARCASSONNE C. & HACKENS T. (ed.), *Statistics and Numismatics*, PACT 5, Strasbourg, 193-203.

CARTER G.F. 1981b: Comparison of Methods for Calculating the Total Number of Dies from Die-Link Statistics. In: CARCASSONNE C. & HACKENS T. (ed.), *Statistics and Numismatics*, PACT 5, Strasbourg, 204-213.

CARTER G.F. & NORD N.S. 1992: Calculations of the Average Die Lifetimes and the Number of Anvils for Coinage in Antiquity, *American Journal of Numismatics* 3/4, 147-164.

CASPARIE W.A. & HELFRICH K. 1995: Houtgebruik in historisch Groningen. In: HELFRICH K., BENDERS J.F. & CASPARIE W.A. (red.), *Handzaam hout uit Groninger grond. Houtgebruik in de historische stad*, Groningen, 28-37.

CASPARI W.A., VAN HEUVELN M.C., KORTEKAAS G.L.G.A. & STUIJTS I.L.M. 1995: Vijftig houtsoorten in Groningen. In: HELFRICH K., BENDERS J.F. & CASPARI W.A. (eds), *Handzaam hout uit Groninger grond. Houtgebruik in de historische stad*, 38-43.

CHAPELOT J. 1975: Les Productions: la céramique du Moyen Age (Ve-Xe siècles). In: *Potiers de Saintonge huit siècles d'artisanat rural*, Paris, 57-64, Musée national des arts et traditions populaires 22 novembre 1975-1er mars 1976.

CHAPELOT J., CARTIER C. & C., CHAPELOT O., RENIMEL S. & RIETH E. 1972: *L'artisanat céramique en Saintonge (XIIIe-XIXe siècles). Essai d'archéologie extensive terrestre et sub-aquatique*, Paris.

CHAPELOT J. & FOSSIER R. 1980: *Le village et la maison au Moyen Age*, Poitiers.

CHARLES L., EVERAERT G., LALEMAN M.C. & LIEVOIS D. 2001: *Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent*, Gent.

CHILDS W.R. 1978: *Anglo-Castilian trade in the Later Middle Ages*, Manchester.

CHOCQUEEL A. 1936a: La civilisation néolithique au littoral. Contribution à l'étude de l'outillage lithique des stations humaines submergées de Mariakerke-Walravensyde, *Annales du Cercle Archéologique du Canton de Soignies* VII-1, 15-17.

CHOCQUEEL A. 1936b: Etude descriptive de la céramique protohistorique provenant des gisements submergés de Mariakerke-Walravensyde, *Annales du Cercle Archéologique du Canton de Soignies* VII-1, 68-78.

CHOCQUEEL A. 1937: Deux Hameaux de pêcheurs-éleveurs du haut Moyen-Age ensevelis par les eaux marines, *Annales du Cercle Archéologique du Canton de Soignies* VII-2, 113-121.

CHOCQUEEL A. 1940: Réflexions et considérations sur L'Epoque Néolithique au littoral belge, *Annales du Cercle Archéologique du Canton de Soignies* VIII-1, 5-8.

CHOCQUEEL A. 1942a: Essai de détermination approximative de la densité des populations néolithiques, gauloises, et Belgo-romaines d'une partie du littoral belge, base sur les restes d'occupation rejetés par la mer, où découverts en place, sur la rive droite de l'ancienne embouchure de l'Yser, *Annales du Cercle Archéologique du Canton de Soignies* VIII-2, 232-239.

CHOCQUEEL A. 1942b: Note complémentaire sur deux Hameaux de marins-pêcheurs du Haut-Moyen-Age ensevelis par les eaux marines, *Annales du Cercle Archéologique du Canton de Soignies* VIII-2, 276-280.

CHOCQUEEL A. 1942c: L'Industrie de l'Os des populations littorales de la Belgique protohistorique, *Annales du Cercle Archéologique du Canton de Soignies* VIII-2, 303-306.

CHOCQUEEL A. 1949: Fouille d'une fosse d'époque belgo-romaine comblée de poteries brisées, *Annales du Cercle Archéologique du Canton de Soignies* XI, 7-10.

CHOCQUEEL A. 1950: *Les civilisations préhistoriques & anciennes de la Flandre Occidentale d'après l'examen d'objets leur ayant appartenu*, Brussel.

CLERMONT-JOLY M. & REMY J.-L. 1992: *Les armes de la guerre de Trente ans*, Jarville.

CLEVIS H. 2001: Moderne Devoten in de Praubstraat en in Windesheim. In: CLEVIS H. (red.), *Zwolle Ondergronds. Zeven blikvangers van archeologische vondsten in Zwolle*, Zwolle, 22-35.

CLEVIS H. & SARFATIJ H. 1982: Borden uit een Dordtse beerput (ca. 1600). In: RENAUD J.G.N. (red.), *Rotterdam Papers IV. A contribution to medieval archaeology. Teksten en lezingen gehouden tijdens het Symposium 'De middeleeuwse stad en de kwaliteit van het bestaan' te Rotterdam van 25 t/m 27 oktober 1979*, Rotterdam, 23-34.

CLIPPEL W.E. & FALK C.R. 2002: Atlantic cod in the Missouri River: *Gadus morhua* from the Steamboat Bertrand, *Archaeofauna* 11, 23-44.

CLOGG P. 2002: *The Analysis of Colour on Objects from Walravensijde, Belgium*, ongepubliceerd rapport. In: PIETERS M., *Aspecten van de materiële leefwereld in een laatmiddeleeuws vissersmilieu in het zuidelijk Noordzeegebied. Een bijdrage tot de middeleeuwse rurale archeologie, inzonderheid naar aanleiding van de opgravingen te Raversijde (stad Oostende, provincie West-Vlaanderen, België). Bijlage 5: Tussentijdse rapporten van nog niet gepubliceerde onderzoeken*, 47-51.

CLOGG P. & TAYLOR J. 2001: Multi-element soil analysis as an archaeological survey technique. In: MILLARD A. (ed.), *Archaeological Sciences '97. Proceedings of the conference held at the University of Durham, 2nd-4th September 1997*, BAR International Series 939, Oxford, 150-159.

COIGNET J. & COIGNET L. 2007: *Maçonnerie de pierre. Matériaux et techniques, désordres et interventions*, Paris.

COLLET E. 1992: *Specerijkelijk, de specerijenroutes*, Brussel.

COLLINSON J.D. & THOMPSON D.B. 1989: *Sedimentary Structures*, London.

- COOLS E. 1985: De Romeinse kustverdediging van maritiem Vlaanderen. Werkhypothese voor een systematische prospectie, *West-Vlaamse Archaeologica* 1, 16-27.
- COOLS E. 1988: Baksteenwaar uit het Westvlaams kustgebied, *Westvlaamse Archaeologica* 4-1, 20-28.
- COOMANS TH. & VAN ROYEN H. (red.), *Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: The Question of the Cistercian Origin*, Novi Monasterii 7, Koksijde.
- COOREMANS B., DEFORCE K., ERVYNCK A. & MUYLAERT L. 2007: Een beerput vol planten en dieren. In: BEECKMAN D. & LAMBRECHT G. (red.), *De cop doorgespoeld. Een 16de-eeuwse beerputvulling anders bekeken*, Archeologisch Nieuws van het Oud Land van Dendermonde, 109-120.
- COORNAERT M. 1974: *Knokke en het Zwin. De geschiedenis, de topografie en de toponimie van Knokke met een studie over de Zwindelta*, deel I, Waregem.
- COORNAERT M. 1976: *Heist en de Eiesluis. De geschiedenis, de topografie en de toponimie van Heist met een studie over de Eiesluis*, deel II, Waregem.
- COORNAERT M. 1981: *Westkapelle en Ramskapelle. De geschiedenis en de toponimie van Westkapelle en Ramskapelle met een studie over de Brugse Tegelrie*, deel III, Waregem.
- COORNAERT M. 1985: Een bijdrage tot de historische geografie van het Westvrije, *West-Vlaamse Archaeologica* 1, 2-15.
- COUTELAS A. & BÜTTNER S. 2009: 1.2. Le mortier: Definitions. In: COUTELAS A. (red.), *Le Mortier de chaux*, Paris, 13-22.
- D'ALBORE G.R. 1998: *Mediterranean Melissopalynology*, Perugia.
- DAVIS S.J.M. 1987: *The Archaeology of Animals*, London.
- DE BEAUCOURT DE NOORTVELDE R. 1898: *Ravesy-sur-Mer (via: ostende-Nieuport) sa Renaissance, son Avenir, ses Fondateurs Orné d'Armoiries*, Ostende.
- DE BIE M. & CASPAR J.-P. 2000: *Rekem. A Federmesser Camp on the Meuse River Bank*, Archeologie in Vlaanderen. Monografie 3/Acta Archaeologica Lovaniensia 10, Zellik & Leuven.
- DE BIE M. & VERMEERSCH P.M. 1998: The Pleistocene-Holocene transition in Benelux, *Quaternary International* 49/50, 29-43.
- DE BOER D.E.H. 1983: Beerputten in Leiden, Historische kanttekeningen ten aanzien van aanleg en verbreiding, *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1982*, 5, 89-92.
- DEBONNE V. 2008: Bouwen met baksteen in het Kortrijkse en het Oudenaardse tijdens de middeleeuwen. In: COOMANS TH. & VAN ROYEN H. (red.), *Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: The Question of the Cistercian Origin*, Novi Monasterii 7, Koksijde, 185-202.
- DEBONNE V. & LACHAERT P.-J. 2007: Een middeleeuws huis in Oudenaarde (prov. Oost-Vlaanderen): historisch en bouwhistorisch onderzoek in Hoogstraat 7, *Relicta. Archeologie, Monumenten- & Landschapsonderzoek in Vlaanderen* 3, 237-288.
- DE BONOURS C. 1628: *Le mémorable Siège d'Ostende en 12 livres*, Brussel.
- DEBS L. & ROUMÉGOUX Y. 1993: Pot à sangsues ? In: BARBIEUX J. (red.), *Archéologie urbaine dans le Nord/Pas-de-Calais du Haut Moyen Age à la Révolution*, Douai, 11.
- DE CALLATAÏ F. 1987: Statistique et numismatique: les limites d'un apport, *Revue des Archéologues et Historiens d'Art de Louvain* 20, 76-95.
- DE CALLATAÏ F. 1993: L'estimation du nombre originel de coins: en augmentant l'échantillon... In: CRUSAFONT I SABATER M., BALAGUER A.M. & RIPOLLÈS P.P. (eds), *Homenatge al Dr. Leandre Villaronga*, Barcelona, 31-48.

DE CALLATAÿ F. 1995: Calculating Ancient Coin Production: Seeking a Balance, *The Numismatic Chronicle* 155, 289-311.

DE CEUNYNCK R. 1985: The Evolution of the Coastal Dunes in the Western Belgian Coastal Plain, *Eiszeitalter und Gegenwart* 35, 33-41.

DE CEUNYNCK R. & THOEN H. 1981: The Iron Age settlement at De Panne-Westhoek, ecological and geological context, *Helinium* 21, 1-42.

DE CLEENE M. & LEJEUNE M.C. 2000: *Compendium van rituele planten in Europa*, Gent.

DE CLERCQ W., CALUWÉ D., COOREMANS B., DE BUYSER F., DE GROOTE K., DEFORCE K., ERVYNCK A., LENTACKER A., MORTIER S., PYPE P., VANDENBERGHE S., VAN NEER W. & WOUTERS H. 2007: Living in times of war: waste of c. 1600 from two garderobe chutes in the castle of Middelburg-in-Flanders (Belgium), *Postmedieval Archaeology* 41, 1-63.

DEFORCE K. 2006: The historical use of *ladanum*. Palynological evidence from 15th and 16th century cesspits in Northern Belgium, *Vegetation History and Archaeobotany* 15, 145-148.

DEFORCE K. 2007: Het Stuifmeel. In: TROUBLEYN L., KINNAER F. & ERVYNCK A. (red.), *Het Steen en de burgers. Onderzoek van de laatmiddeleeuwse gevangenis van Mechelen*, Mechelen, 163-167.

DEFORCE K. 2009: Houtanatomisch onderzoek van enkele houten wissel uit de Peperstraat, Gent (PPS-08), *Rapporten Natuurwetenschappelijk Onderzoek VIOE* 2009-001.

DEFORCE K. 2010a: Pollen analysis of 15th century cesspits from the palace of the dukes of Burgundy in Bruges (Belgium): evidence for the use of honey from the western Mediterranean, *Journal of Archaeological Science* 37, 337-342.

DEFORCE K. 2010b: *Rapport palynologisch onderzoek middeleeuwse poel Stene*, Ongepubliceerd Rapport VIOE.

DEFORCE K. in voorbereiding: *Vlierbloesemsiroop en bremskappers. Het palynologisch onderzoek van de 16de-eeuwse beerput*. In: Monografie Herkenrode.

DEFORCE K. & BASTIAENS J. 2007: The Holocene history of *Taxus baccata* (yew) in Belgium and neighbouring regions, *Belgian Journal of Botany* 140, 246-261.

DEFORCE K., BASTIAENS J. & AMEELS V. 2007d: Archeobotanisch bewijs voor ontginning en lange-afstandtransport van turf in Vlaanderen rond 1200 AD: heropgegraven veen uit de abdij van Enname (Oudenaarde, prov. Oost-Vlaanderen), *Relicta. Archeologie, Monumenten- & Landschapsonderzoek in Vlaanderen* 1, 141-153.

DEFORCE K., ERVYNCK A., HILLEWAERT B., HUYGHE J., LENTACKER A., VAN HAASTER H. & VAN NEER W. 2007a: De eeuw van de Bourgondiërs. In: HILLEWAERT B. (red.), *Het Prinsenhof te Brugge*, Brugge, 66-75.

DEFORCE K., ERVYNCK A., HILLEWAERT B., HUYGHE J., LENTACKER A., VAN HAASTER H. & VAN NEER W. 2007b: De voorgeschiedenis van het Bourgondisch hof. In: HILLEWAERT B. (red.), *Het Prinsenhof te Brugge*, Brugge, 22-39.

DEFORCE K., ERVYNCK A., HILLEWAERT B., HUYGHE J., LENTACKER A., VAN HAASTER H. & VAN NEER W. 2007c: Een adellijke logeereenheid wordt een vijfsterrenhotel. In: HILLEWAERT B. (red.), *Het Prinsenhof te Brugge*, Brugge, 94-105.

DE GROOTE A. 1999: *Archeobotanie van de middeleeuwse site Walraersijde (West-Vlaanderen, België)*. Houtidentificatie en dendrochronologie, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling UGent.

DE GROOTE K. 2008: *Middeleeuws aardewerk in Vlaanderen. Techniek, typologie, chronologie en evolutie van het gebruiksgoed in de regio Oudenaarde in de volle en late middeleeuwen (10de-16de eeuw)*, Relicta Monografieën 1, Brussel.

DE GROOTE K. & ERVYNCK A. 1996: Een 19de-eeuwse beerput in de Kasteelstraat, *Ename 974*, 2, 16-18.

DE GROOTE K. & LEMAY N. 1994: De materiële cultuur in de Sint-Salvatorabdij te Ename (stad Oudenaarde, prov. Oost-Vlaanderen) I. Twee middeleeuwse latrines uit de westvleugel en een 17de-eeuwse afvalput uit de priorij, *Archeologie in Vlaanderen III* (1993), 401-418.

DE GROOTE K., MOENS J., CALUWÉ D., COOREMANS B., DEFORCE K., ERVYNCK A., LENTACKER A., RIJMENANTS A., VAN NEER W., VERNAEVE W. & ZEEBROEK I. 2004: De Valcke, de Slotete en de Lelye, burgerwoningen op de Grote Markt te Aalst (prov. Oost-Vlaanderen): onderzoek naar de bewoners, analyse van een vroeg-16de-eeuwse beerputvulling en de evolutie tot stadhuis, *Archeologie in Vlaanderen VIII*, 281-408.

DE GROOTE K., MOENS J., CALUWÉ D., COOREMANS B., DEFORCE K., ERVYNCK A., LENTACKER A. & VAN NEER W. 2009: Op zoek naar de oudste middeleeuwse bewoning aan de Grote Markt te Aalst (prov. Oost-Vlaanderen). Het onderzoek van afval- en beerkuilen uit de 12de tot de 14de eeuw, *Relicta. Archeologie, Monumenten- & Landschapsonderzoek in Vlaanderen* 4, 135-204.

DE GROOTE K., MOENS J. & DE BRANDT H. 2006: *Gelieve de werf te betreden. Tijd voor pottenkijkers*, Catalogoog bij de tentoonstelling 'Gelieve de werf te betreden. 25 jaar archeologie in de Aalsterse binnenstad', Aalst.

DE GROOTE K., MOENS J. & DE CLERCQ W. 2001: Laatmiddeleeuwse tonwaterput aan het Marktpllein te Sint-Lievens-Houtem (O.-Vl.), *Archaeologia Mediaevalis* 24, 36.

DE GROOTE M. 1999: De baljuwsrekening: venster op de praktijk van het middeleeuws strandrecht in Vlaanderen, *Madoc. Tijdschrift over de middeleeuwen* 13 (4), 258-267.

DEGRYSE R. 1951: De Vlaamse Haringvisserij in de XVe eeuw, *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis LXXXVIII-1951*, 116-133.

DEGRYSE R. 1972: Van 'buza' tot 'buis'. De ontwikkeling van het Vlaamse vissersvaartuig (12de-16de eeuw), *Ostendiana I*, 137-158.

DEGRYSE R. 1980: Brugge en de pilotage van de Spaanse vloot in het Zwin in de XVIde eeuw. Deel I, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis CXVII-1-2*, 105-178.

DEGRYSE R. 1983: Vlaamse Kolenschepen en Schonense Kaakharing te Newcastle upon Tyne (1377-1391), *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis CXX-3/4*, 157-188.

DEGRYSE R. 1994: *De vroegste geschiedenis van Nieuwpoort. Een havenstad en omgeving in Westelijk Vlaanderen tot 1386*, Nieuwpoort.

DE HERDT R. 1970: *Bijdrage tot de geschiedenis van de veeteelt in Vlaanderen, inzonderheid tot de geschiedenis van de rundveepest 1769-1785*, Leuven-Gent.

DE JONG H.A. 1994: Bouwmaterialen en bewerkt natuursteen. In: KRAUWER M. & SNIEDER F. (red.), *Nering en vermaak. De opgraving van een 14de-eeuwse markt in Amersfoort*, Utrecht, 97-100.

DE JONG J.W.M. 1980: Catalogus. In: *Thuis in de late middeleeuwen. Het Nederlands burgerinterieur 1400-1535, Catalogus van tentoonstelling in het Provinciaal Overijssels Museum van 5 oktober tot 31 december 1980*, Zwolle, 87-191.

DE JONG T. 1992: Gebruiksvoorwerpen van been, ivoor en gewei en een spons. In: ARTS N. (red.), *Het Kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning 1420-1676*, Eindhoven, 206-210.

DE KLEYN J. 1986: *Volksaardewerk in Nederland sedert de late middeleeuwen*, Lochem-Gent.

DE KRAKER A.M.J. 2009: Stormachtig weer in de Lage Landen tussen 1400 en 1625. Reconstructie van stormen langs de zuidoostelijke Noordzeekust, de wijze waarop hun invloed wordt bepaald en veranderingen in het stormpatroon. In: DE KRAKER A.M.J. & VAN DER WINDT H.J., *Jaarboek voor Ecologische geschiedenis 2008. Klimaat en atmosfeer in beweging*, Gent, 1-32.

DELAEY B. 1998: De schuur van de voormalige abdij Ter Doest te Lissewege, *In de Steigers* 1998-1, 7-10.

DELAEY B. 2008: Geprofileerde bakstenen in de schuur van Ter Doest te Lissewege. In: COOMANS TH. & VAN ROYEN H. (red.), *Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: The Question of the Cistercian Origin*, Novi Monasterii 7, Koksijde, 293-298.

DE LOË A. 1908: *Recherches et fouilles à Raversyde (Flandre Occidentale)*, Rapports du Service des Fouilles de l'Etat, 18-19, 1907, 2e semestre, Archives de la Direction de l'Archéologie, Division du Patrimoine, Ministère de la Région wallonne.

DE LOË A. 1909a: *Recherches à Raversyde (Flandre Occidentale)*, Rapports du Service des Fouilles de l'Etat, 5, 1908, 2e semestre, Archives de la Direction de l'Archéologie, Division du Patrimoine, Ministère de la Région wallonne.

DE LOË A. 1909b: *Recherches et fouilles à Raversyde (Flandre Occidentale)*, Rapports du Service des Fouilles de l'Etat, 25, 1909, 1er semestre, Archives de la Direction de l'Archéologie, Division du Patrimoine, Ministère de la Région wallonne.

DE LOË A. 1910: *Recherches à Westende (Flandre Occidentale)*, Rapports du Service des Fouilles de l'Etat, 1909, 2e semestre, 41 p, Archives de la Direction de l'Archéologie, Division du Patrimoine, Ministère de la Région wallonne.

DE LOË A. 1911: *Fouilles à Raversyde (Flandre Occidentale)*, Rapports du Service des Fouilles de l'Etat, 35-36, 1910, 2e semestre, Archives de la Direction de l'Archéologie, Division du Patrimoine, Ministère de la Région wallonne.

DE MEULEMEESTER J. & TERMOTE J. 1983: De middeleeuwse dorpskern van Zoutenaai (Veurne), *Archaeologia Belgica* 254, Brussel.

DEMEY D. 2009: *Archeologisch onderzoek aan de Duinenstraat 286-288 te Raversijde (2009)*, Intern Rapport VIOE.

DE MEYER G.M. 2000: Middeleeuwse munten en hun gebruik in boekhoudingen, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 3, 196-217.

DÉMIANS D'ARCHIMBAUD G. 1980: *Les fouilles de Rougiers (Var). Contribution à l'archéologie de l'habitat rural médiéval en pays méditerranéen*, Paris.

DE MUL W. 1991: Een straat, een hof en een beerput. In: THIJSSEN J. (red.), *Tot de bodem uitgezocht. Glas en ceramiek uit een beerput van de 'Hof van Batenburg' te Nijmegen, 1375-1850*, Nijmegen, 13-17.

DEN HELD A.J., SCHMITZ M. & VAN WIRDUM G. 1992: Types of terrestrializing fen vegetation in the Netherlands. In: VERHOEVEN J.T.A. (ed.), *Fens and Bogs in the Netherlands: Vegetation, History, Nutrient Dynamics and Conservation*, Dordrecht, 237-321.

DE NOOYER J.M. 1928: Kerk en toren van Nieuwlande, *Archief. Vroegere en Latere Mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland*, 116-124.

DEN OUDEN N. & HÄNNINEN K. 2007: Dordrecht – Elfhuizen. Houtvondsten uit de historische binnenstad van Dordrecht, BIA Xiaal 349, Zaandam.

DENYS L. 1991: *A check-list of the diatoms in the Holocene deposits of the Western Belgian Coastal Plain with a survey of their apparent ecological requirements*, Belgische Geologische Dienst Professional Paper 246, Brussel.

DENYS L. 1993: *Paleoecologisch diatomeeënonderzoek van de holocene afzettingen in de westelijke Belgische kustvlakte*, Onuitgegeven doctoraatsproefschrift Universitaire Instelling Antwerpen, Antwerpen.

DENYS L. 1999: A diatom and radiocarbon perspective of the palaeoenvironmental history and stratigraphy of Holocene deposits between Oostende and Nieuwpoort (Western coastal plain, Belgium), *Geologica Belgica* 1999 (2/3-4), 111-140.

DE OLIVEIRA M.A. & DE OLIVEIRA L. 2000: *Le Liège*, Rio de Mouro.

DE PAEPE & PIETERS M. 1995: Petrology and provenance of Unworked Stone from the Medieval Fishing Village at Raversijde (mun. of Oostende, prov. of West Flanders), *Archeologie in Vlaanderen* IV (1994), Zellik, 237-251.

DE RIDDER T. 2005: Wassermanagement in römischer Zeit: Die ältesten Deltawerke in Westeuropa. In: FANSA M. (red.), *Kulturlandschaft Marsch. Natur, Geschichte, Gegenwart. Vorträge anlässlich des Symposiums in Oldenburg vom 3. bis 5. Juni 2004*, Oldenburg, 60-67.

DESMET J. 1987: *Vogels. Hun levensloop in België, hun wedervaren met de mens*, Brugge.

DESNERCK G. & R. 1974-1976: *Vlaamse Visserij en Vissersvaartuigen*, Handzame.

DESNERCK R. 1986: *De Oostendse visserij*, Brugge.

DESPRIET PH. 1997: Zuidwestvlaamse opgravingen 1996, *Driemaandelijks tijdschrift van de Archeologische Stichting voor Zuid-West-Vlaanderen* 17, 3, 1-32. (Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen 36).

DESPRIET PH., GODDEERIS T. & BEEKMANS L. 1999: Kortrijk 1382. De muntschat uit het Begijnhof, *Driemaandelijks tijdschrift van de Archeologische Stichting voor Zuid-West-Vlaanderen* 19, 3-4, 1-72 (Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen 42).

DEVLIEGHER L. 1960: Een gestempelde terra sigillata-scherf uit Raversijde, *Biekorf* 61-11A, 409-410.

DEVLIEGHER L. 1975²: *De huizen te Brugge*, Tielt-Utrecht.

DEVLIEGHER L. 1990: Onderzoek van het Kasteel van Tillegem (Gem. Brugge, Sint-Michiels), *Westvlaamse Archaeologica* 6-2, 49-55.

DEWILDE M. & WYFFELS F. 2001: Archeologische verkenning van middeleeuws Heys (Heist) (W.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 24, 43.

DE WITTE H. 1981: Nieuwstraat - Dyver, *Het Brugs Ommeland* XXI, 204-205, 207.

DE WITTE H. 1983: De dienst archeologie te Brugge en het onderzoek 1977-1981. In: VERMEERSCH V. (red.), *Jaarboek 1982, Stad Brugge, Stedelijke musea*, Brugge, 141-168.

DE WITTE H. 1985: Archeologisch jaarrapport 1983-1984. In: VERMEERSCH V. (red.), *Jaarboek 1983-1984, Stad Brugge, Stedelijke Musea*, Brugge, 159-182.

DE WITTE H. 1987: Archeologisch jaarrapport 1985-1986. In: VERMEERSCH V. (red.), *Jaarboek 1985-1986, Stad Brugge, Stedelijke musea*, Brugge, 95-112.

DE WITTE H. & HILLEWAERT B. 1993: Archeologisch jaarrapport 1991-1992. In: VERMEERSCH V. (red.), *Jaarboek 1991-1992, Stad Brugge, Stedelijke Musea*, Brugge, 71-91.

DE WITTE H., HILLEWAERT B. & MAERTENS J.-P. 1995: Archeologisch jaarrapport 1993-1994. In: VERMEERSCH V. (red.), *Jaarboek 1993-1994, Stad Brugge, Stedelijke Musea*, Brugge, 73-96.

DE WITTE H. & HILLEWAERT B. m.m.v. THOEN H. 1991: Archeologisch jaarrapport 1989-1990. In: VERMEERSCH V. (red.), *Jaarboek 1989-1990, Stad Brugge, Stedelijke Musea*, Brugge, 89-108.

DE WITTE H., JANSSENS P., DEZUTTER W., VERMEERSCH L., DE JONGHE D., TAVERNIER M., VANDEN BERGHE Y. & SAVKO M. 1982: *Maria van Bourgondië. Brugge. Een archeologisch-historisch onderzoek in de Onze-Lieve-Vrouwekerk*, Brugge.

DIEKMAN A. 1995: Recherches archéologiques Rue Marché aux Herbes à Bruxelles (Br.), *Archaeologia Mediaevalis* 18, 65.

DIEKMAN A. 1997: Archeologisch onderzoek in de vindplaats van de Éénmanstraat. In: DIEKMAN A. met bijdragen van BILLEN C., DE WAHA M., FECHNER K., GOUBITZ O., LAURENT C., PIGIÈRE F. & THOMAS F.: *Middeleeuwse ambachten en stedelijk wonen*, Brussel, *Archeologie in Brussel* 3, 17-53.

DIMBLEBY D. 2007: *How we built Britain*, London.

DOBNEY K., ERVYNCK A. & LA FERLA B. 2002: Assessment and further development of the recording and interpretation of linear enamel hypoplasia in archaeological pig populations, *Environmental Archaeology* 7, 35-46.

DODOENS R. 1644: *Cruydt-Boeck Remberti Dodonaei, volghens sijne laetste verbeteringhe: met Bijvoeghsels achter elck Capitel uyt verscheyden Cruydt-beschrijvers*, Antwerpen.

DOELLE H.W. 2001: Biotechnology and human development in developing countries, *Electronic Journal of Biotechnology* 4, 17-18.

DOPERÉ F. & UBREGTS W. 1991: *De donjon in Vlaanderen. Architectuur en wooncultuur*, Brussel-Leuven.

DUBBE B. 1980: Het huisraad in het Oostnederlandse burgerwoonhuis in de late middeleeuwen. In: *Thuis in de late middeleeuwen. Het Nederlands burgerinterieur 1400-1535, Catalogus van de tentoonstelling in het Provinciaal Overijssels Museum van 5 oktober tot 31 december 1980*, Zwolle, 21-86.

DUNNING G.C. 1968: The trade in medieval pottery around the North Sea. In: RENAUD J.G.N. (red.), *Rotterdam Papers. A contribution to medieval archaeology. Teksten van lezingen, gehouden tijdens het Symposium voor 'Middeleeuwse Archeologie in oude binnensteden' te Rotterdam, Schiedam en Delft van 21 t/m 24 maart 1966*, Rotterdam, 35-58.

DYSON L., HEPPELL E., JOHNSON C. & PIETERS M. 2006: *Archaeological Evaluation of Wetlands in the Planarch Area of North West Europe*, Maidstone.

EGAN G. 1998: Items for other activities. In: EGAN G., *The Medieval Household. Daily Living c.1150-c.1450*, Medieval Finds from excavations in London 6, London, 255-300.

EGAN G. & PRITCHARD F. met bijdragen van BAYLEY J., HEYWORTH M., JOHNSON R. & STOTT P. 1991: *Medieval Finds from Excavations in London: 3 Dress accessories c. 1150- c. 1450*, London.

EGMOND F. 1997: *Een bekende Scheveninger Adriaen Coenen en zijn Visboek van 1578*, Scheveningen.

ELLENBERG H. 1988: *Vegetation ecology of Central Europe*, Cambridge.

ELSEN O. 1995: La monnaie des comtes de Flandre Louis de Nevers (1322-1346) et Louis de Male (1346-1384) d'après les comptes et les ordonnances monétaires, *Revue Belge de Numismatique* 141, 37-183.

ENGLISH M. 1960: De kerk van Raversijde, *Biekorf* 61-7, 229-234.

ERATH M. 1999: Die Würfelherstellung in Europa im Mittelalter und der frühen Neuzeit. In: BRAHTER S., BÜCKER C. & HOEPER M. (red.), *Archäologie als Sozialgeschichte. Studien zu Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im frühgeschichtlichen Mitteleuropa*, Rahden, 307-318, Festschrift für Heiko Steuer zum 60. Geburtstag.

ERVYNCK A. 1997: Detailed recording of tooth wear (Grant, 1982) as an evaluation of the seasonal slaughtering of pigs? Examples from Medieval sites in Belgium, *Archaeofauna* 6, 67-79.

ERVYNCK A. 1998: Wool or mutton? An archaeozoological investigation of sheep husbandry around late medieval Ypres. In: DEWILDE M., ERVYNCK A. & WIELEMANS A. (eds), *Ypres and the medieval cloth industry in Flanders. Archaeological and historical contributions*, Archeologie in Vlaanderen. Monografie 2, Zellik, 77-88.

ERVYNCK A., BAETEMAN C., DEMIDDELE H., HOLLEVOET Y., PIETERS M., SCHELVIS J., TYS D., VAN STRYDONCK M. & VERHAEGHE F. 1999: Human occupation because of a regression, or the cause of a transgression? A critical review on the interaction between geological events and human occupation in the Belgian coastal plain during the first millennium AD, *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 26, 97-121.

ERVYNCK A. & DOBNEY K. 2002: A pig for all seasons? Approaches to the assessment of second farrowing in archaeological pig populations, *Archaeofauna* 11, 7-22.

ERVYNCK A., HILLEWAERT B., MAES A. & VAN STRYDONCK M. in druk: Tanning and horn working at late and post-medieval Brugge: the organic evidence. In: MURPHY P. & WILTSHIRE P. (eds), *The environmental archaeology of industry*, Oxford, 60-70.

ERVYNCK A., VAN NEER W., HÜSTER-PLOGMANN H. & SCHIBLER J. 2003: Beyond affluence: the zooarchaeology of luxury, *World Archaeology* 34 (3), 428-441.

ERVYNCK A., VAN NEER W. & PIETERS M. 2004: How the North was won (and lost again). Historical and archaeological data on the exploitation of the North Atlantic by the Flemish fishery. In: HOUSLEY R.A. & COLES G.M. (eds), *Atlantic connections and adaptations: economies, environments and subsistence in lands bordering the North Atlantic*, Oxford, 230-239.

ERVYNCK A., VAN NEER W. & VAN DER PLAETSEN P. 1994: Dierlijke resten. In: DEWILDE M., ERVYNCK A., VAN NEER W., DE MEULEMEESTER J. & VAN DER PLAETSEN met bijdragen van BOGEMANS F., GEEROMS D. & HOFFSUMMER P., *De 'Burcht' te Londerzeel. Bewoningsgeschiedenis van een motte en een bakstenen kasteel*, Archeologie in Vlaanderen. Monografie 1, Zellik, 99-170.

ERVYNCK A., VAN STRYDONCK M. & BOUDIN M. 2003: Dieetreconstructie en herkomstbepaling op basis van de analyse van de stabiele isotopen ¹³C en ¹⁵N uit dierlijk en menselijk skeletmateriaal: een eerste verkennend onderzoek op middeleeuwse vondsten uit Vlaanderen, *Archeologie in Vlaanderen* VII, 131-140.

ESTY W.E. 1986: Estimation of the Size of a Coinage: a Survey and Comparison of Methods, *The Numismatic Chronicle* 146, 185-215.

ESTY W.E. 2006: How to estimate the original number of dies and the coverage of a sample, *The Numismatic Chronicle* 166, 359-364.

ESTY W.E. & CARTER G.F. 1992: The distribution of the numbers of coins struck by dies, *American Journal of Numismatics* 3/4, 165-186.

EVERAERT G. 1993: 2. Het beluikte venster. 15de en begin 16de eeuw. In: *Het venster. Zeven eeuwen techniek en esthetiek*, Gent, 35-46.

EY J. 1995: Die mittelalterliche Wurt Neuwarfen, Gde. Wangerland, Ldkr. Friesland - Die Ergebnisse der Grabungen 1991 und 1992, *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 23, 265-315.

EY J. 2005: Früher Deichbau und Entwässerung im nordwestdeutschen Küstengebiet. In: KLÄPSTE J. (ed.), *Water management in medieval rural economy. Les usages de l'eau en milieu rural au Moyen Âge*, Ruralia V, 27e septembre-2e octobre 2003 Lyon/Villard-Sallet, Région Rhône-Alpes, France (= Památky archeologické, Supplementum 17), Praha, 146-151.

FARMER P.G. 1979: *An Introduction to Scarborough Ware and a Re-assessment of Knight Jugs*, Sussex.

FERNANDES A., FERREIRA L.F., CARVALHO GONÇALVES M.L., BOUCHET F., KLEIN C.H., IGUCHI T., SIANTO L. & ARAUJO A. 2005: Intestinal parasite analysis in organic sediments collected from a 16th-century Belgian archaeological site, *Cadernos de Saúde Pública* 21-1, 329-332.

FIRMIN B. & VAN STRATEN K. 2010: *De Agrarii Milites van Beinum. Archeologisch onderzoek onder erva Tricht in Beinum (gem. Doesburg)*, Doesburgse Archeologische Publicaties 6, Zutphen.

FLANAGAN L. & STÉNUIT R. 1986: *Trésors de l'Armada*, Bruxelles.

FLORIN M.-B. 1970: Late-Glacial diatoms of Kirchner Marsh, Southeastern Minnesota. In: GERLOFF J. & CHOLNOKY B.J. (eds), *Diatomaceae II*, Nova Hedwigia Beiheft 31, Stuttgart, 667-756.

FOGED N. 1970: The diatomaceous flora in a postglacial kieselguhr deposit in southwestern Norway. In: GERLOFF J. & CHOLNOKY B.J. (eds), *Diatomaceae II*, Nova Hedwigia Beiheft 31, Stuttgart, 169-202.

FOX H. 2001: *The evolution of the fishing village: landscape and society along the South Devon Coast, 1086-1550*, Oxford.

FRAITURE P. & HOUBRECHTS D. 2000: *Cinquième campagne d'analyses dendrochronologiques à Raversijde (Middelkerke)*, onuitgegeven rapport.

FRECHKOP S. 1958: *Faune de Belgique. Mammifères*, Brussel.

FRECKMANN K. 2006: La maison rurale dans les régions frontalières de la Rhénanie Allemande: Lorraine, Grand-Duché du Luxembourg et Belgique. Un aperçu des problèmes liés à la typologie générale des maisons de la fin du Moyen Âge au XXe siècle. In: TROCHET J.-R., *Maisons paysannes en Europe occidentale, XVe-XXIe siècles*, Paris.

FRISON E. 1961: Examen anatomique des bois du puits romain n° I de Harelbeke, *Latomus* 10, 800-805.

FRUGONI C. 2007: *Inventions of the Middle Ages*, London.

GAILLARD J. 1858: *Bruges et le Franc ou leur magistrature et leur noblesse avec des données historiques et généalogiques sur chaque famille*, Brugge.

GAILLARD V. 1857: *Recherches sur les monnaies des comtes de Flandre*, Gent.

GAIMSTER D. with contributions by HILDYARD R., GOODALL J.A., RUDOE J., HOOK D.R., FREESTONE I.C. & TITE M.S. 1997: *German Stoneware 1200-1900. Archaeology and Cultural History*, London.

GAIMSTER D.R.M. & VERHAEGHE F. with a contribution by HUGHES M. 1992: Handles with face-masks: a cross-Channel type of late medieval highly decorated basin. In: GAIMSTER D. & REDKNAP M. (red.), *Everyday and Exotic Pottery from Europe c. 650-1900. Studies in honour of John G. Hurst*, Exeter, 303-323.

GALE R. & CUTLER D. 2000: *Plants in Archaeology*, Kew.

GALLOWAY J.H. 2000: Sugar. In: KIPLE K.F. & ORNELAS K.C. (eds), *The Cambridge world history of food*, Cambridge, 437-449.

GALOUX D. 1979: L'if commun en Belgique, *Les naturalistes Belges* 4-5, 113-132.

GANSBLOF F.L. 1939: Brugge als Wereldhaven, *De Vlaamsche Gids*, maart 1939, 241-254.

GEBHARDT A. & LANGOHR R. 1999: Micromorphological Study of Construction Materials and Living Floors in the Medieval Motte of Werken (West-Flanders, Belgium), *Geoarchaeology: An International Journal* 14-7, 595-620.

GELORINI V., MEERSCHAERT L. & VAN ROEYEN J.-P. 2003: Archeobotanisch onderzoek van enkele laat- en postmiddeleeuwse archeologische contexten uit de onderzoekszone Verrebroekdijk (Beveren, prov. Oost-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen VII*, 200-224.

GERLACH G. 1994: *Essen und Trinken in römischer Zeit*, Führer und Schriften des Archäologischen Parks Xanten 9, Köln.

- GERRETS D.A. & DE KONING J. 1999: Settlement development on the Wijncaldum-Tjitsma terp. In: BESTEMAN J.C., BOS J.M., GERRETS D.A., HEIDINGA H.A. & DE KONING J. (eds), *The Excavations at Wijncaldum. Reports on Frisia in Roman and Medieval times*, Vol. 1, Rotterdam/Brookfield, 73-123.
- GEVAERT G. 2007: *De archeologische site 'Raversijde-strand'*, Brussel.
- GILOT E. 1997: Index général des dates Lv. Laboratoire du carbone 14 de Louvain/Louvain-la-neuve, *Studia Praehistorica Belgica* 7, Liège-Leuven.
- GLÄSER M. 1992: Die Ausgrabungen in der grossen Petersgrube zu Lübeck. Befunde und Funde, *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 18, 41-185.
- GODDEERIS T. 1998: Les plaques de Louis de Male (1346-1384), *Revue Belge de Numismatique* 144, 63-78.
- GODWIN H. 1943: Coastal peat beds of the British Isles and North Sea, *Journal of Ecology* 31, 199-247.
- GOMEZ FERRERAS C. & SÁENZ DE RIVAS C. 1980: Analisis polinico de mieles de Caceres (España), *Anales del Jardín Botánico de Madrid* 36, 191-201.
- GOSSELET J. & RIGAUX H. 1877-1878: Mouvement du sol de la Flandre depuis les temps géologiques, *Annales de la Société Géologique du Nord* 5, 218-226.
- GOUBITZ O. 1988: De lederen voorwerpen. In: BROEKHUIZEN P.H., CARMIGGELT A., VAN GANGELEN H. & KORTEKAAS G.L.G.A. (red.), *Kattendiep Deurgraven. Historisch-archeologisch onderzoek aan de noordzijde van het Gedempte Kattendiep te Groningen*, Groningen, 45-54.
- GRAVENDEEL R., VAN NEER W. & BRINKHUIZEN D. 2002: An identification key for dermal denticles of Rajidae from the North Sea, *International Journal of Osteoarchaeology* 12, 420-441.
- GREIG J. 1981: The investigation of a medieval barrel-latrines from Worcester, *Journal of Archaeological Science* 8, 265-282.
- GREIG J. 1982: Garderobes, sewers, cesspits and latrines, *Current Archaeology* 85, 49-52.
- GRIFFITHS D., PHILPOTT R.A. & EGAN G. with contributions by AXWORTHY J., BANGERT S., CHAPMAN V., DAVEY E., GONZALEZ S., HIGGINS D., LAUGHTON J., MORRIS C.A., MOULD Q., OTTAWAY P., PONTING M., SCHULTING R., STENERT S.M., TYSON R. & WARD M. 2007: *Meols. The Archaeology of the North Wirral Coast. Discoveries and observations in the 19th and 20th centuries, with a catalogue of collections*, Oxford University School of Archaeology: Monograph 68, Oxford.
- GROENMAN-VAN WAATERINGE W. 1969: Leatherwork. In: VAN REGTEREN ALTENA H.H. & ZANTKUYL L., A Medieval House Site in Amsterdam, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 19, 250-257.
- GROOTHEDDE M. 1996: Waterputten in Eme. In: GROOTHEDDE M. (red.), *Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurschappen bij Zutphen*, Kampen, 105-114.
- GROSSER D. 2003: *Die Hölzer mitteleuropas. Ein mikrophotographischer Lehratlas*, Herdruk uit 1977, Remagen.
- GUTIÉRREZ A. 2000: *Mediterranean Pottery in Wessex Households (13th to 17th Centuries)*, Bar British Series 306, Oxford.
- HACQUEBORD L. 1988: Traankokerijen op de kusten van Spitsbergen; wat de historische-archeologie ons ervan leert. In: HACQUEBORD L. & VROOM W. (red.), *Walvisvaart in de Gouden Eeuw. Opgravingen op Spitsbergen*, Amsterdam, 49-66.
- HAKBIJL T. 2002: The traditional, historical and prehistorical use of ashes as an insecticide, with an experimental study on the insecticidal efficacy of washed ash, *Environmental Archaeology* 7, 13-22.

HALL V.A. 1988: The role of harvesting techniques in the dispersal of pollen grains of Cerealia, *Pollen et Spores* 15, 265-270.

HALLEWAS D.P. & MOREE J.M. 2011: De middeleeuwse bedijking van het zuidelijk deel van de Riederwaard. Archeologisch onderzoek in Barendrecht-Carnisselande op IJsselmonde. In: CARMIGGELT A., VAN TRIERUM M.C. & WESSELINGH D.A.: *Boor balans 7. Archeologisch onderzoek in de gemeente Barendrecht. Prehistorische bewoning op een oeverwal en middeleeuwse bedijking en bewoning*, Rotterdam, 155-201.

HÄNNINEN K., SNIEDER F. & BEYEN F. 1994: 7. Bewerkt en onbewerkt hout. In: KRAUWER M. & SNIEDER F. (red.), *Nering en vermaak. De opgraving van een 14de-eeuwse markt in Amersfoort*, Utrecht, 131-136.

HARPER J. 1972: The tardy domestication of the duck, *Agricultural History* 46 (3), 385-389.

HAVINGA A.J. & VAN DEN BERG VAN SAPAROE A.R.M. 1982: Vegetation development of a wood peat deposit, as read from its pollen content. In: DE BAKKER H. & VAN DEN BERG M.W. (eds), *Proceedings of the symposium on peat lands below sea level*, Wageningen.

HAVINGA A.J. & VAN DEN BERG VAN SAPAROE A.R.M. 1992: Pollen and macrofossil analyses of a unique peat remnant of the former extensive peat bogs in West Friesland, The Netherlands: a detailed record of coastal raised bog formation, *Vegetation History and Archaeobotany* 1, 185-188.

HAWES R.O. 1984: Pigeons. In: MASON I.L. (ed.), *Evolution of domesticated animals*, London, 351-356.

HAYFIELD C. & HURST J.G. 1983: Pottery's fool's head whistles from London and Tattershall, Lincs., *The Antiquaries Journal* LXIII, 380-383.

HAYWARD P.J. & RYLAND J.S. 1995: *Handbook of the marine fauna of North-West Europe*, Oxford.

HELLEBRANDT H. 1967: *Raerener Steinzeug*, Aachener Beiträge für Baugeschichte und Heimatkunst 4, Aachen.

HENDRIKX P.A. 1991: Dorpen in de Schelde-delta van de vroege middeleeuwen tot circa 1300. In: BOS K., VAN DAMME J. & DE KLERK A. (red.), *Dorpen in Zeeland*, Middelburg, 14-34.

HENDRIKSE H. 1990: Een steengoedkan uit Zuidzande, *Nehalennia* 80, 12-13.

HENDRIKSE H. 1994: Kinderspeelgoed (fase 4). In: VAN HEERINGEN R.M., HENDRIKSE H. & KUIPERS J.J.B. (red.), *Geld uit de belt. Archeologisch onderzoek in de bouwput van de gemeentelijke parkeerkelder en het belastingkantoor aan de Kousteensedijk te Middelburg*, Vlissingen, 73-77.

HENDRIKSE H. 1996: De beerput. In: VREENEGOR E. & KUIPERS J. (red.), *Vondsten in Veere. Middeleeuwse voorwerpen uit een beerput van huis 'In den Struys'*, Amersfoort-Middelburg, 26-31.

HENDRIKSE H. & VAN HEERINGEN R.M. 1995: De resultaten van het archeologisch onderzoek van het verdrinken dorp Valkenisse. In: GOLDSCHMITZ-WIELINGA L.C.J., VAN HEERINGEN R.M., HENDRIKSE H., KUIPERS J.J.B., VAN DER LINDEN & SMITS J., *Verdrinken Land. Valkenisse en Keizershoofd. Archeologisch en historisch onderzoek van een verdrinken stukje Zuid-Beveland*, Goes, 25-33.

HENKES H.E. 1994: *Glas zonder Glans. Vijfde eeuw gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen 1300-1800*, Rotterdam Papers 9. A contribution to medieval and post-medieval Archaeology, Rotterdam.

HERWEIJER N. met bijdragen van ADDINK-SAMPLONIUS M., VAN BOEKEL G., GERHARL-WITTEVEEN A.M. & SLECHTE C.H. 1986: *Speels goed uit eigen bodem van prehistorie tot 1600*, Deventer.

- HILLEWAERT B. 1988a: Laat-middeleeuwse importceramiek te Brugge. In: DE WITTE H. (red.), *Brugge Onder-Zocht. Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987, Brugge*, Archo-Brugge 1, Brugge, 123-140.
- HILLEWAERT B. 1988b: Heist (Knokke-Heist, W.-VI), *Archeologie* 1988-1, 32-33.
- HILLEWAERT B. 1989: Recyclage "avant la lettre": Heistse tonnen en putten, *Westvlaamse Archaeologica* 5-3, 84-87.
- HILLEWAERT B. 1995: Pandjeshuizen aan de Garenmarkt te Brugge (W.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 18, 42-43.
- HILLEWAERT B. 1997: Woensdagmarkt: St.-Franciscus-Xaverius ziekenhuis. In: DE WITTE H. & HILLEWAERT B. Archeologisch jaarrapport 1993-1994. In: VERMEERSCH V. (red.), *Jaarboek 1995-1996. Stad Brugge. Stedelijke Musea*, Brugge 1997, 73-89.
- HILLEWAERT B. & ERVYNCK A. 1991: Leerlooierskuipen langs de Eekhoutstraat. In: *Jaarboek 1989-1990. Brugge Stedelijke Musea*, Brugge, 109-123.
- HOFFMANN R.C. 1997: *Fishers' Craft and Lettered Art: Tracts on Fishing from the end of the Middle Ages*, Toronto.
- HOFFSUMMER P. & HOUBRECHTS D. 1996: Dendrochronologie en Belgique et régions limitrophes, *Archaeologia Mediaevalis* 19, 43-45.
- HOLLESTELLE J. 1961: *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Assen.
- HOMO-LECHNER C. 1991: Le matériel sonore et musical issu des fouilles des Jardins du Carrousel. In: VAN OSSEL P. (red.), *Les Jardins du Carrousel à Paris. Fouilles 1989-1990, III. Les rapports des spécialistes*, Paris, 425-430.
- HOMO-LECHNER C. 1994: Le paysage sonore d'un faubourg Parisien au XVIe siècle, *Les Dossiers d'Archéologie* 190, 62-63.
- HOMO-LECHNER C. 1996: *Sons et Instruments de Musique au Moyen-Âge. Archeologie musicale dans l'Europe du VIIe au XIVe siècles*, Paris.
- HOOGENDIJK M. 1994: *Metselen*, Weert.
- HOUBEN H. & GUILLAUD H. 1995²: *Traité de construction en terre*, Marseille.
- HOUBRECHTS D. 1999: *Quatrième campagne d'analyses dendrochronologiques à Raversijde (Middelkerke)*, onuitgegeven rapport, Liège.
- HOUBRECHTS D. & PIETERS M. 1999: Tonnen uit Raversijde (Oostende, prov. West-Vlaanderen): een goed gedateerd verhaal over water- en andere putten, *Archeologie in Vlaanderen V* (1995-1996), 225-261.
- HOVART P. 1985: *Zeevisserijbeheer in vroegere eeuwen. Een analyse van normatieve bronnen (Mededelingen van het Rijksstation voor Zeevisserij 206)*, Oostende.
- HURST J.G. 1977: Spanish Pottery Imported into Medieval Britain, *Medieval Archaeology* 21, 68-105.
- HURST J.G. 1979: Conclusions. In: ANDREWS D.D & MILNE G. (red.), *Wharram. A Study of Settlement on the Yorkshire Wolds. Vol. 1: Domestic Settlement, 1: Areas 10 and 6*, London, 138-141.
- HURST J.G. & NEAL D.S. 1982: Late Medieval Iberian Pottery imported into the Low Countries. In: RENAUD J.G.N. (red.), *Rotterdam Papers IV. A contribution to medieval archaeology. Teksten van lezingen, gehouden tijdens het Symposium 'De middeleeuwse stad en de kwaliteit van het bestaan' te Rotterdam van 25 t/m 27 oktober 1979*, Rotterdam, 83-110.

HURST J.G., NEAL D.S., VAN BEUNINGEN H.J.E. with contributions by CLARK A. 1986: *Pottery produced and traded in north-west Europe 1350-1650*, Rotterdam Papers VI. A contribution to medieval archaeology, Rotterdam.

HUTCHINSON G. 1994: *Medieval Ships and Shipping*, London.

HUTH E.W. 1975: *Die Entstehung und Entwicklung der Stadt Frankfurt (Oder) und ihr Kulturbild vom 13. Bis zum frühen 17. Jahrhundert auf Grund archäologischer Befunde*, Berlin.

IJZEREFF G. 1974: A Medieval Jaw-Sledge from Dordrecht, *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 24, 181-184.

INGHELRAM D. 1943: *Walrave's Yde*, Brugge.

IVENS R., BUSBY P., SHEPHERD N., HURMAN B. & MILLS J. 1995: *Tattenhoe and Westbury. Two deserted medieval settlements in Milton Keynes*, The Buckinghamshire Archaeological Society. Monograph Series n° 8, Bristol.

JACOMET S. 2002: Granatäpfel aus Vindonissa, *Archäologie der Schweiz* 25-1, 14-19.

JANSSEN TH. H. 1978: Aspekten van het stadskernonderzoek in Huissen, *Westerheem* XXVII-4/5, 195-204.

JOCQUÉ R. & VAN DAMME D. 1971: Inleidende oecologische studie van klei- en turfbanken in de getijdenzone te Raversijde (België), *Biologisch Jaarboek* 39, 157-190.

JONES A.K.G. 1984: Some effects of the mammalian digestive system on fish bones. In: DESSE-BERSET N. (ed.), *2èmes Rencontres d'Archéo-ichtyologie. C.R.A.-C.N.R.S. Notes et Monographies Techniques* 16, 61-65.

KEEN M.H. 1997⁸: *England in the Later Middle Ages*, London-New York.

KEILY J. 1998: The fabric of the medieval London house. In: EGAN G., *The Medieval Household. Daily Living c.1150-c.1450*, Medieval Finds from excavations in London 6, London, 25-41.

KENT N. 2000: *The Soul of the North. A Social, Architectural and Cultural History of the Nordic Countries, 1700-1940*, London.

KIGHTLY C. 2009: *The Interaction of Walraversijde Mariners with England c. 1377-c. 1500*, ongepubliceerd rapport provincie West-Vlaanderen.

KIGHTLY C. 2011: *The Interaction of Walraversijde and other Flemish Mariners with England c. 1377-c. 1500*, ongepubliceerd rapport provincie West-Vlaanderen.

KIGHTLY C., PIETERS M., GEVAERT G., DENIS H. & GOIGNE J. 2003: *Walraversijde 1465 van archeologische opgraving tot daadwerkelijke reconstructie*, Oostende/Brugge.

KIGHTLY C., PIETERS M., TYS D. & ERVYNCK A. 2000: *Walraversijde 1465. De bloeiperiode van een vissersdorp aan de zuidelijke Noordzeekust*, catalogus bij het openluchtmuseum Walraversijde, Brugge.

KILLOCK D., BROWN J. & JARRETT C. 2003: The industrialization of an ecclesiastical hamlet: stone-ware production in Lambeth and the sanitary revolution, *Post-Medieval Archaeology* 37-1, 29-78.

KISTEMAKER J.G.M. 1984: Archeologisch onderzoek op het terrein van de voormalige Harteburgschool aan de Haarlemmerstraat in Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1983*, 6, 169-180.

KLEY P. 1997: The identification of a ship's place of departure with the help of artefacts. In: REDKNAP M. (red.), *Artefacts from Wrecks. Dated Assemblages from the Late Middle Ages to the Industrial Revolution*, Oxford, 181-190.

- KLIJN E.M.C.F. 1995: *Loodglazuuraardewerk in Nederland. De collectie van het Nederlands Openluchtmuseum*, Arnhem.
- KNUSSMANN R. 1988: *Anthropologie. Handbuch der Vergleichenden Biologie des Menschen*, Stuttgart.
- KOHNEMANN M. 1982: *Auflagen auf Raerener Steinzeug. Ein Bildwerk*, Raeren.
- KOLCHIN B.A. 1968: Opgravingen te Novgorod. De houten voorwerpen, *Archeologie in de USSR*, Moskou (Russisch).
- KOLCHIN B.A. 1989: *Wooden Artefacts from Medieval Novgorod*, British Archaeological Reports International Series 495 (i, ii), Oxford.
- KOMÁREK J. & JANKOVSKÁ V. 2001: *Review of the Green Algal Genus Pediastrum; Implication for Pollenanalytical Research*, Bibliotheca Phycologica 108, Berlin-Stuttgart.
- KRZYWINSKI K. 1979: Preliminær undersøkelse av planterester i latrine, *Arkeo* 33, 3.
- LAENEN M. 1989: *Provincial Open-Air Museum Bokrijk. Guide*, Bokrijk.
- LAEMAN M.-C. 1993: De middeleeuwse vensters. In: VAN DOORNE G. (red.), *Het venster. Zeven eeuwen techniek en esthetiek*, Gent, 20-34.
- LAEMAN M.-C. & RAVESCHOT P. 1991: *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De Kelders*, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten 53 nr. 54, Brussel.
- LAEMAN M.-C., RAVESCHOT P. & SWIMBERGHE P. 1986: Stadswoningen. In: LAEMAN M.-C. & RAVESCHOT P. (red.), *Wat 'n leven binnen die muren! Gent 1100-1350*, Gent, 77-95.
- LAEMAN M.-C. & STOOPS G. 1993: 3. Limburgstraat 12, *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent* 17-2, 50-52.
- LAEMAN M.-C. & STOOPS G. 1994: Stadsarcheologisch onderzoek in Gent (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 17, 59-61.
- LAEMAN M.-C. & STOOPS G. 2008: Baksteengebruik in Vlaamse steden: Gent in de middeleeuwen. In: COOMANS TH. & VAN ROYEN H. (red.), *Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: The Question of the Cistercian Origin*, Novi Monasterii 7, Koksijde, 163-183.
- LAMARCQ D. 1993: *Het Latrinaire gebeuren. De geschiedenis van het W.C.*, Gent.
- LAMBINON J., DE LANGHE J.-E., DELVOSALLE L. & DUVIGNEAUD J. 1998: *Flora van België, het Groothertogdom Luxemburg, Noord-Frankrijk en de aangrenzende gebieden (Pteridofyten en Spermatofyten)*, Meise.
- LAMOTTA V.M. & SCHIFFER M.B. 1999: Formation processes of house floor assemblages. In: ALLISON P.M. (red.), *The Archaeology of Household Activities*, London, New York, 19-29.
- LAMPEN A. 2000: *Fischerei und Fischhandel im Mittelalter: wirtschafts- und sozialgeschichtliche Untersuchungen nach urkundlichen und archäologischen Quellen des 6. bis 14. Jahrhunderts im Gebiet des Deutschen Reiches (Historische Studien 461)*, Husum.
- LANGOHR R. 1989: Soil Characteristics of the Motte of Werken (West Flanders-Belgium). In: TAUBER J. (ed), Methoden und Perspektiven der Archäologie des Mittelalters. Tagungsberichte zum interdisziplinären Kolloquium, Sept. 1989, Liestal (Schweiz), *Archäologie und Museum. Berichte aus der Arbeit des Amtes für Museen des Kantons Baselland* 20, 209-223.
- LANITZKI G. 1984: *Die Wasa von 1628. Illustrierte Geschichte der Bergung und Restaurierung*, Hamburg.

LAURENT R. 1986: *De havens aan de kust en aan het Zwin (doorheen oude plannen en luchtfoto's)*, Brussel.

LAUWERIER R.C.G.M. & ZEILER J.T. 2000: Wishful thinking and the introduction of the rabbit to the Low Countries, *Environmental Archaeology* 6, 87-90.

LAWRENCE S. 1999: Towards a feminist archaeology of households: Gender and household structure on the Australian goldfields. In: ALLISON P.M. (red.), *The Archaeology of Household Activities*, London, New York, 121-141.

LECIEJEWICZ L., PESEZ J.-M., RULEWICZ M. & TABACZYNSKI S. 1970: Sur le Lézérou. L'établissement médiéval de Saint-Jean-Le-Froid. In: *Archéologie du village déserté* I, Ecole pratique des hautes études - VIe section et institut d'histoire de la culture matérielle de l'académie Polonaise des sciences, Cahiers des Annales 27, Paris, 55-93.

LEHOUCK A. 2008: Gebruik en productie van baksteen in de regio Veurne van circa 1200 tot circa 1550. In: COOMANS TH. & VAN ROYEN H. (red.), *Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: The Question of the Cistercian Origin*, Novi Monasterii 7, Koksijde, 203-232.

LEHOUCK A. 2010: Het verdwenen landschap en de etymologie van Koksijde. Een landschaps-historische benadering op basis van plaatsnamen. In: DE CALUWE J. & VAN KEYMEULEN J. (eds.), *Voor Magda: Artikelen voor Magda Devos bij haar afscheid van de Universiteit Gent*, Gent, 397-419.

LEIH S. 1995: Neue Holzfunde aus dem Hafen der Colonia Ulpia Traiana. In: ZELLE M. (red.), *Tatort CUT. Die Spur führt nach Xanten, Führer und Schriften des Archäologischen Parks Xanten* 17, 18-27.

LE PATOUREL J. 1983: Documentary evidence for the pottery trade in north-west Europe. In: DAVEY P. & HODGES R. (eds), *Ceramics and Trade. The production and distribution of later medieval pottery in north-west Europe*, Sheffield, 27-35.

LETOCART L. 1955: Quelques objets récoltés à Raversyde, *Bulletin des Naturalistes de Mons et du Borinage* XXXVIII-3/4, 1-5.

LINDEMANS P. 1994²: *Geschiedenis van de landbouw in België*, delen I en II, Tweede uitgave van 'de Geschiedenis van de landbouw in België door Ir. Paul Lindemans (1952)' door het Genootschap voor Geschiedenis en Volkskunde, Antwerpen-Borgerhout.

LOPPENS K. 1932: *La région des Dunes de Calais à Knocke, Coxyde*.

LOPPENS K. 1938: De Yden der Vlaamsche Kust. Hun ontstaan en verdwijnen, *Biekorf* 44-12, 289-295.

LOPPENS K. & VANDENBROUCKE E. 1929: Fouilles sur les plages de Raversyde, Mariakerke et Breedene, *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles* XLIV, 74-78.

LOUIS E. 1993a: Pot à sangsues ? In: BARBIEUX J. (red.), *Archéologie urbaine dans le Nord/Pas-de-Calais du Haut Moyen Age à la Révolution*, Douai, 10.

LOUIS E. 1993b: Sifflet. In: BARBIEUX J. (red.), *Archéologie urbaine dans le Nord/Pas-de-Calais du Haut Moyen Age à la Révolution*, Douai, 38.

LUCAS G. & REGAN R. with contributions by WHITTINGHAM L., MACKAY D. & HIGBEE L. 2003: The Changing Vernacular: archaeological excavations at Temple End, High Wycombe, Buckinghamshire, *Post-Medieval Archaeology* 37-2, 165-206.

LUNDBAEK M. 1975: *Dansk fiskeri før industrialiseringen*, København.

MACGREGOR A. 1985: *Bone, Antler, Ivory & Horn. The Technology of Skeletal Materials Since the Roman Period*, London.

MACHEREL C. 1994: Brood uit de Alpen. In: MACHEREL C. & ZEEBROEK R., *Brood doet leven. Betekenis en rol van het Brood in Europa*, Brussel, 79-91.

MACLOT P. 1988a: Inleiding. In: MACLOT P. & POTTIER W. (red.), *'n Propere tijd!? (On)leefbaar Antwerpen Thuis en op Straat 1500-1800*, Antwerpen, 107-110.

MACLOT P. 1988b: De afvoer van het vast afval en van de gebruikswaters binnen het traditionele Antwerpse woonhuis. In: MACLOT P. & POTTIER W. (red.), *'n Propere tijd!? (On)leefbaar Antwerpen Thuis en op Straat 1500-1800*, Antwerpen, 121-152.

MACLOT P. 1988c: De watervoorziening in het traditionele Antwerpse woonhuis. In: MACLOT P. & POTTIER W. (red.), *'n Propere tijd!? (On)leefbaar Antwerpen Thuis en op Straat 1500-1800*, Antwerpen, 164-177.

MAES B., BASTIAENS J., BRINKKEMPER O., DEFORCE K., RÖVEKAMP C., VAN DEN BREMT P. & ZWAENEPOEL A. 2006: *Inheemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen*, Amsterdam.

MARÉCHAL R. & AMERYCKX J.-B. met medewerking van LANGOHR R. 1992: De Bodems. In: DENIS J. (red.), *Geografie van België*, Brussel, 241-259.

MARSDEN P. 1996: *Ships of the port of London. Twelfth to seventeenth centuries AD*, London.

MARTIN C.J.M. 1979: Spanish Armada pottery, *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 8-4, 279-302.

MARTIN C.J.M. 1995: The Cromwellian shipwreck off Duart Point: an interim report, *The International Journal of Nautical Archaeology* 24-1, 15-32.

MARTIN C.J.M. 1997: The Cromwellian Shipwreck off Duart Point, Mull. In: REDKNAP M. (red.), *Artefacts from Wrecks. Dated Assemblages from the Late Middle Ages to the Industrial Revolution*, Oxford, 167-180.

MCCARTHY M.R. & BROOKS C.M. 1988: *Medieval Pottery in Britain AD 900-1600*, Leicester.

MECHELSE VERENIGING VOOR STADSARCHEOLOGIE 1995: Het Carmelietenklooster op de Vee-markt te Mechelen (Antw.), *Archaeologia Mediaevalis* 18, 28.

MECHELSE VERENIGING VOOR STADSARCHEOLOGIE 1996: Archeologisch onderzoek in Mechelen 1995 (Antw.), *Archaeologia Mediaevalis* 1996, 55-56.

MEIER D. 2006: *Seafarers, Merchants and Pirates in the Middle Ages*, Woolbridge.

MEISCHKE R. 1988: *De gotische bouwtraditie*, Den Haag.

MESTDAGH H. 1991: Micromorfologische studie van mortel-, pleister- en vloerbetonfragmenten in de Civitas Menapiorum, *Westvlaamse Archaeologica* 7-3, 77-84.

MICHELL A.R. 1977: The European fisheries in Early Modern History. In: RICH E.E. & WILSON C.H. (eds), *The Cambridge Economic History of Europe. Vol. V. The Economic Organization of Early Modern Europe*, Cambridge.

MILLE P., COLARDELLE M. & VERDEL E. 1993: Les objets de bois. In: COLARDELLE M. & VERDEL E. (red.), *Les habitats du lac de Paladru (Isère) dans leur environnement. La formation d'un terroir au XIe siècle*, 238-258.

MILNE G. 1979: The Peasant Houses. In: ANDREWS D.D. & MILNE G. (red.), *Wharham. A Study of Settlement on the Yorkshire Wolds. Vol. 1. Domestic Settlement, 1: areas 10 and 6*, London, 67-73.

MONNET C. 1992: Approche historique de l'évacuation des déchets urbains au bas moyen-âge: règlements et équipements. In: MONNET C. (red.), *L'évacuation des déchets en milieu urbain au bas Moyen-Âge. L'exemple des fosses à fond perdu de la Cour Napoléon du Louvre à Paris (XIII-XVe siècles) et mesures diverses pour assainir les villes*, Louvain-La-Neuve, 125-153.

- MONTIEL L. 1985: The Introduction of the Mineral Remedy. In: GUILLEN D.G., ALBARRACIN A., ARQUIOLA E., ERILL S., MONTIEL L., PESET J.L. & ENTRALGO P.L., *History of Medicament*, Barcelona, 123-143.
- MOORE P.D., WEBB J.A. & COLLINSON M.E. 1991²: *Pollen Analysis*, Oxford.
- MOORHOUSE S. 1986: Non-dating Uses of Medieval Pottery, *Medieval Ceramics. Bulletin of the Medieval Pottery Research Group* 10, 85-123.
- MOORHOUSE S. 1988: Documentary evidence for medieval ceramic roofing materials and its archaeological implications: some thoughts, *Medieval Ceramics. Bulletin of the Medieval Pottery Research Group* 12, 33-55.
- MORRIS C.A. 2000: *Craft, Industry and Everyday Life: Wood and Woodworking in Anglo-Scandinavian and Medieval York*, The Archaeology of York. The Small Finds 17/13, York.
- MORRISS R.K. 2005: *Roads. Archaeology and Architecture*, Stroud.
- MORTIER A. 2003: *Ode aan Walraeve's Yde*, Middelkerke.
- MOSTAERT F. 1996: 6D. De Polderklei. In: GULLENTOPS F. & WOUTERS L. (red.), *Delfstoffen in Vlaanderen*, Brussel, 47-48.
- MÜLLER U. 1995: Die Kleinholzfunde. In: UNTERMANN M., Die Latrine des Augustinereremiten-Klosters in Freiburg im Breisgau, Stuttgart, *Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg* 31, 285-316.
- MUNAUT A.V. 1967: Etude paléo-écologique d'un gisement tourbeux situé à Terneuzen (Pays Bas), *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 17, 7-27.
- MUNAUT A.V. 1975: Recherches palynologiques sur les prés salés de la Canche (Pas-de-Calais, France), *Colloques Phytosociologiques 4: vases salées*, Lille, 471-477.
- MUNK HOJTE J. 2005: The Archaeological Evidence for Fish Processing in the Black Sea Region. In: BEKKER-NIELSEN T. (ed.), *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region*, Aarhus, 133-160.
- MUUS B.J. & NIELSEN J.G. 1999: *Zeevissen van Noord- en West-Europa*, Haarlem.
- NEUGEBAUER W. 1975: Arbeiten der Böttcher und Drechsler aus den mittelalterliche Bodenfunden der Hansestadt Lübeck. In: RENAUD J.G.N. (ed.), *Rotterdam Papers II. A contribution to medieval archaeology. Teksten van lezingen, gehouden tijdens het Symposium 'Woning en huisraad in de Middeleeuwen te Rotterdam, van 20 t/m 22 maart 1973'*, Rotterdam, 117-137.
- NICHOLS G. 1999: *Sedimentology and Stratigraphy*, Oxford.
- NIJSSSEN H. & DE GROOT S.J. 1987: *De vissen van Nederland*, Utrecht.
- NOOIJEN C. 1992: Houten voorwerpen. In: BULT E.J. et al., *Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest. IHE/Delft bloeit op een beerput*, Delft, 131-133.
- NORMAN J.R. 1934: *A systematic monograph of the flatfishes (Heterosomata). Vol. I. Psettodidae, Bothidae, Pleuronectidae*, London.
- OELE B. 1994: *Aardewerk (fase 2 en 4)*. In: VAN HEERINGEN et al. (red.) 1994, 92-99.
- OELE B. 1996: Het kasteel van Valkenisse, *Nehalennia* 106, 3-9.
- OELE B. 1997: Een vormsteen uit een kaarsnis van het kasteel van Valkenisse, *Nehalennia* 112, 21.
- OLIVIER R. 1994: *Bodemvondsten uit Goeree-Overflakkee in bodemvondsten. 25 jaar archeologisch en historisch onderzoek door De Motte, Ouddorp*.

OLIVIER S. 1979: De tonputten van Sommeldijk en Goedereede. In: ARIESE *et al.*, *Van Westvoorne tot St.-Adolfsland*, Ouddorp, 147-176.

OLIVIER S. 2010: Een tonput als museumstuk, *De Ouwe Waerelt. Historisch tijdschrift voor Goeree-Overflakkee* 10, nr. 28, 24-27.

OOST T. 1988: Putten uit Putten: er hangt een geurtje aan. Historisch-archeologische gegevens uit Antwerpse afvalputten. In: MACLOT P. & POTTIER W. (red.), *'n Propere tijd!? (On)leefbaar Antwerpen Thuis en op Straat 1500-1800*, Antwerpen, 153-163.

OOST T. 1990: Stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen (Antw.), *Archaeologia Mediaevalis* 13, 51.

OSTKAMP S. 1998: Laat-middeleeuwse hoogversierde gatenpotten uit Rotterdamse bodem, *Vormen uit vuur* 1998-3, 2-14.

PALS J.-P. 1997: De introductie van cultuurgewassen in de Romeinse Tijd. In: ZEVEN A.C. (red.), *De introductie van onze cultuurplanten en hun begeleiders van het Neolithicum tot 1500 AD*, Wageningen, 25-51.

PALS J.-P. 1999: Preliminary notes on crop plants and the natural and anthropogeneous vegetation. In: BESTEMAN J.C., BOS J.M., GERRETS D.A., HEIDINGA H.A. & DE KONING J., *The excavations at Wijnaldum; Reports on Frisia in Roman and Medieval times* 1, Rotterdam, 139-149.

PALS J.-P., VAN GEEL B. & DELFOS A. 1980: Paleoeological studies in the Klokkeweel bog near Hoogkarspel (Prov. of Noord-Holland), *Review of Palaeobotany and Palynology* 30, 371-418.

PARFITT K. 2000: Townwall Street Dover, *Current Archaeology* 168, 474-476.

PARFITT K. 2006: Part 3: excavated structures and deposits. In: PARFITT K. *et al.*, *Townwall Street, Dover Excavations 1996*, The Archaeology of Canterbury. New Series. Volume III, Canterbury, 21-120.

PARFITT K., CORKE B. & COTTER J. met bijdragen van ALLISON E., ANDERSON T., BENDREY R., CAMPBELL G., GARRARD P., HARRISON L., NICHOLSON R., RIDDLE I., SWEETINBURGH S., WALTON ROGERS P., WILTSHIRE P. & YATES A. 2006: *Townwall Street, Dover Excavations 1996*, The Archaeology of Canterbury. New Series. Volume III, Canterbury.

PARFITT K., CORKE B. & COTTER J. MET BIJDRAGEN VAN ALLISON E., ANDERSON T., BENDREY R., CAMPBELL G., MORTIMER C., NICHOLSON R., RIDDLE I., SWEETINBURGH S., WILTSHIRE P., YATES A. & WALTON ROGERS P. 2001: *Excavations off Townwall Street, Dover, 1996*, ongepubliceerd rapport.

PAUWELS A.G. & VAN HOONACKER E.J. 1981²: *Keramiek*, Kortrijk.

PAVIOT J. 1995: *La politique navale des ducs de Bourgogne 1384/1482*, Lille.

PAWLOWSKI Z.S. 1990: Ascariasis. In: WARREN KENNEDH S. & MAHMOUD A.F. (eds), *Tropical and Geographical Medicine*, New York, 369-378.

PESEZ J.-M. 1975: Une maison villageoise au XIVe siècle: les structures. In: RENAUD J.G.N., *Rotterdam Papers II. A contribution to medieval archaeology. Teksten en lezingen, gehouden tijdens het Symposium 'Woning en huisraad in de Middeleeuwen te Rotterdam, van 20 t/m 22 maart 1973*, Rotterdam, 139-149.

PESEZ J.-M. 1998a: La construction rustique en pierre. In: ESQUIEU Y. & PESEZ J.-M. (red.), *Cent maisons médiévales en France (du XIIe au milieu du XVIe siècle). Un corpus et une esquisse*, Paris, 63-66.

PESEZ J.-M. 1998b: *Archéologie du village et de la maison rurale au Moyen Âge*, Lyon.

PIETERS M. 1993: Archeologisch onderzoek te Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1992, *Archeologie in Vlaanderen* II (1992), 247-264.

PIETERS M. 1997: Raversijde: a late medieval fishermen's village along the Flemish coast (Belgium, Province of West-Flanders, Municipality of Ostend). In: DE BOE G. & VERHAEGHE F. (red.), *Rural Settlements in Medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference*, vol. 6, Zellik, 169-177.

PIETERS M. 2000: The Impact of Peat Extractions on Soil Parent Material in the Area of the Medieval Village of Walraversijde (Ostend, West-Flanders, Belgium), *Pedologie-Themata* 8, 71-75.

PIETERS M. 2002a: L'Espace des pêcheurs au bas moyen âge dans la partie méridionale de la Mer du Nord – Le cas de Walraversijde. In: HELMIG G., SCHOLKMANN B. & UNTERMANN M. (red.), *Centre-Region-Periphery. Medieval Europe Basel 2002*, vol. 1, Hertingen, 209-213.

PIETERS M. 2002b: *Aspecten van de materiële leefwereld in een laatmiddeleeuws vissersmilieu in het zuidelijk Noordzeegebied. Een bijdrage tot de middeleeuwse rurale archeologie, in zonderheid naar aanleiding van de opgravingen te Raversijde (stad Oostende, provincie West-Vlaanderen, België)*, doctorale dissertatie VUB, ms., 10 vols.

PIETERS M. 2005: Le village de pêcheurs de Walraversijde et son approvisionnement en eau au quinzième siècle (Ostende, Belgique). In: Klapste J. (ed.), *Water Management in medieval rural economy. Les usages de l'eau en milieu rural au Moyen Âge (Ruralia V: 27e septembre-2e octobre 2003, Lyon/Villard-Sallet. Région Rhône-Alpes France)*, Pamatky Archeologické-supplementum 17, Praha, 14-18.

PIETERS M. 2006: The Archaeology of Fishery, Trade and Piracy. The material environment of Walraversijde and other late medieval and early modern fishing communities along the southern North Sea. In: PIETERS M., VERHAEGHE F. & GEVAERT G. (eds), *Fishery, Trade and Piracy. Fishermen and fishermen's settlements in and around the North Sea area in the Middle Ages and later. I. Papers from the colloquium at Oostende-Raversijde, Provincial Museum Walraversijde, Belgium, 21-23 November 2003*, *Archeologie in Vlaanderen*. Monografie 6, Brussel, 41-61.

PIETERS M. 2008: Dijk uit Romeinse tijd te Raversijde verder onderzocht. In: DE CLERCQ W., DEMETER S., GUILLAUME A., MASSART C., PARIDAENS N. & VAN BELLINGEN S. (red.), *Romeinendag 2008. Jaarlijks Belgisch Congres voor Romeinse Archeologie Brussel 19.04.2008*, 111-112.

PIETERS M. 2010: Twice three fishes from Walraversijde (Ostend, Belgium). In: DE GROOTE K., TYS D. & PIETERS M. (red.), *Exchanging Medieval Material Culture. Studies on archaeology and history presented to Frans Verhaeghe*, *Relicta Monografieën* 4, Brussel, 143-153.

PIETERS M., BAETEMAN C., DEMIDDELE H. & ERVYNCK A. 1998: The polder area of Raversijde (Ostend, Belgium): a complex parent material affected by intense human interventions. Archaeology as a tool in geopedology. In: *Papers of the 16th World Congress of Soil Science, Montpellier, 1998* (published on CD-ROM: bdd\symp16\1593-t.pdf), Montpellier.

PIETERS M., BOUCHET F., COOREMANS B., DESENDER K., ERVYNCK A. & VAN NEER W. 1999a: Granaatappels, een zeeëngel en rugstreepadden. Een greep uit de inhoud van een bakstenen beerput uit het 15de-eeuwse Raversijde (Oostende, prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen* V (1995/1996), 193-224.

PIETERS M. met bijdragen van BOUCHET F., ERVYNCK A. & VAN STRYDONCK M. 1995: Een 15de-eeuwse sector van het verdwenen vissersdorp te Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen), interimverslag 1994, *Archeologie in Vlaanderen* IV (1995), 219-236.

PIETERS M., COOLS E., KOLDEWEIJ J. & MORTIER A. met een bijdrage van VAN BULCK G. 2002: Middeleeuwse en latere insignes en devotionalia uit Raversijde (gemeente Middelkerke en stad Oostende, prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen*, VI (1997/1998), 261-301.

PIETERS M., COOREMANS B., ERVYNCK A. & VAN NEER W. met een bijdrage van HARDY M. 1994: Van Akkerland tot Heilige Geestkapel. Een kijk op de evolutie van de bewoningsgeschiedenis in de Kattestraat te Aalst (prov. Oost-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen* III, 299-329.

PIETERS M. met een bijdrage van DE BUYSER F. 1994: Laat-middeleeuwse landelijke bewoning achter de Gravejansdijk te Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1993, *Archeologie in Vlaanderen III* (1993), 281-298.

PIETERS M., DE GROOTE K., ERVYNCK A. & CALLEBAUT D. met bijdragen van COOREMANS B. & VAN STRYDONCK M. 1999b: Tussen kapel en kerk: een archeologische kijk op de evolutie van de dorpskern van Moorsel (10de-20ste eeuw) (Aalst, prov. Oost-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen V* (1995/1996), 131-157.

PIETERS M., DEMERRE I., LENAERTS T., ZEEBROEK I., DE BIE M., DE CLERCQ W., DICKINSON B. & MONSIEUR P. 2010: De Noordzee: een waardevol archief onder water. Meer dan 100 jaar onderzoek van strandvondsten en vondsten uit zee in België: een overzicht, *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen* 6, 177-218.

PIETERS M., DEMERRE I. & ZEEBROEK I. 2006: Dijk uit de Romeinse tijd aangesneden onder het middeleeuwse vissersdorp Walraversijde. In: BOSMAN A., DE CLERCQ W. & HOEVENBERG J. (red.), *Romeinendag. Jaarlijks Belgisch congres voor Romeinse archeologie*, 93-97.

PIETERS M. & DE SWAEF W. 1987: Het 'Hof ten Hamme' te Hofstade, *Vobov-Info* 27, 5-6.

PIETERS M., DEWILDE M., IMPENS Y., TRATSAERT B. met bijdragen van BAETEMAN C. & KERCKHOF F. 1995a: Zes eeuwen bewoningsgeschiedenis op het Mijnpaleis te Oostende (prov. West-Vlaanderen). Interimverslag, *Archeologie in Vlaanderen IV* (1994), 187-203.

PIETERS M., ERVYNCK A., VAN NEER W., VERHAEGHE F. met een bijdrage van COOREMANS B. 1995b: Raversijde: een 15de-eeuwse kuil, een lens met platvisresten, en de betekenis voor de studie van de site en haar bewoners, *Archeologie in Vlaanderen IV* (1994), 253-277.

PIETERS M., SCHIETECATTE L., TERMOTE J. & VAN EENHOOGHE D. 2004: De materiële bronnen over het beleg van Oostende of de archeologie van een in de vroege 17de eeuw zwaar geteisterde stad. In: THOMAS W. (red.), *De val van het Nieuwe Troje. Het beleg van Oostende 1601-1604*, Leuven, 138-145.

PIETERS M., SCHIETECATTE L., ZEEBROEK I., BAETEMAN C., BASTIAENS J., DEFORCE K., JANSSEN I., MEYLEMANS E. & VAN LAECKE J. 2006: 3.2. The Belgian Polders, Flanders: a test case 2002-2006. In: DYSON L., HEPPELL E., JOHNSON C. & PIETERS M. (eds), *Archaeological Evaluation of Wetlands in the Planarch Area of North West Europe*, Maidstone, 39-54.

PIETERS M., SCHIETECATTE L., ZEEBROEK I., CALUWÉ D., COOREMANS B., DEFORCE K., DEMERRE I., ECKHOUT J., ERVYNCK A., GEVAERT G., HOLLEVOET Y., KIGHTLY C., TYS D., VANDENBRUAENE M., VANHOUTTE S. & VAN NEER W. 2005: *Oostende. Stadsvernieuwing en Archeologie. Een balans van 10 jaar archeologisch onderzoek van het Oostendse bodemarchief*, Brussel.

PIETERS M. & VERHAEGHE F. 2009: Medieval fishing communities in coastal Flanders, Belgium, and western Mediterranean commodities, *Medieval Ceramics* 30, 2006-2008, 103-118.

PIETERS M., VERHAEGHE F. & GEVAERT G. (eds) 2006: *Fishery, Trade and Piracy. Fishermen and fishermen's settlements in and around the North Sea area in the Middle Ages and later. I. Papers from the colloquium at Oostende-Raversijde, Provincial Museum Walraversijde, Belgium, 21-23 November 2003*, *Archeologie in Vlaanderen Monografie* 6, Brussel.

PIJZEL-DOMMISSE J. & ZONNEVYLLE-HEYNING C.E. 1986: De inrichting van het huis van Oude Maria Dircksdochter. In: TER MOLEN J.R., RUEMPOL A.P.E. & VAN DONGEN A.G.A., *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris*, Rotterdam, 24-31.

PLEIJ H. 1994: *Kleuren van de middeleeuwen*, Bloemendaal.

POLAK B. 1929: *Een onderzoek naar de botanische samenstelling van het Hollandse veen*, Thesis Universiteit Amsterdam.

POLL M. 1947: *Faune de Belgique. Poissons marins*, Bruxelles.

PONS L.J. 1973: Outline of genesis, characteristics, classification and improvement of acid sulphate soils. In: DOST H. (red.), *Acid Sulphate Soils. Proceedings of the International Symposium on Acid Sulphate Soils 13-20 August 1972, Wageningen, The Netherlands. I. Introductory Papers and Bibliography*, Wageningen, 3-27.

PONS L.J. 1992: Holocene peat formation in the lower parts of the Netherlands. In: VERHOEVEN J.T.A. (ed.), *Fens and Bogs in the Netherlands: Vegetation, History, Nutrient Dynamics and Conservation*, Dordrecht, 7-79.

POTTER E.C. 1992: On being interested in the Extreme, *Journal of the Royal Society of New South Wales* 125, 79-91.

PUNT W. (ed.) 1976: *The Northwest European Pollen Flora* 1, Amsterdam.

PUNT W. 1984: Umbelliferae. In: PUNT W. & CLARCKE G.C.S. (eds), *The Northwest European Pollen Flora* 4, Amsterdam, 155-363.

PUNT W. et al. (eds) 1976-2003: *The Northwest European Pollen Flora* 1-8, Amsterdam.

QUÉRO J.-C. 1997: *Les Poissons de Mer des Pêches Françaises*, Lausanne/Paris.

RAEYMAEKERS D. 1898: Note sur quelques silex taillés recueillis le long du littoral belge. In: STROOBANT L., *Annales du XIIe Congrès Archéologique & Historique Malines – 1897*, Malines, 471-477.

RAFFO P. 1982: Onderzoek van een middeleeuwse woontoren op “Bemortel” te Sint-Katelijne-Waver bij Mechelen (A’pen), *Archaeologia Mediaevalis* 5, 31.

RAFFO P. 1983: Stadsarcheologie in Mechelen (Ant.), *Archaeologia Mediaevalis* 6, 49.

RAHIR E. 1928: *Vingt Cinq Années de Recherches, de Restaurations et de Reconstitutions*, Bruxelles.

RAPPÉ G. 1995: Vlaamse vissers als predatoren van meeuwen, *De Strandvlo* 15.2, 64-65.

RAVESCHOT P. 1991: De beerput in de Schepenhuisstraat, *Stadsarcheologie* 15-3, 5-7.

REDKNAP M. 1984: *The Cattewater Wreck. The Investigation of an armed vessel of the early sixteenth century*, BAR British Series 131, Oxford.

REILLE M. 1992: *Pollen et spores d’Europe et d’Afrique du Nord*, Marseille.

REIMER P.J., BAILLIE M.G.L., BARD E., BAYLISS A., BECK J.W., BERTRAND C., BLACKWELL P.G., BUCK C.R., BURR G., CUTLER K.B., DAMON P.E., EDWARDS R.L., FAIRBANKS R.G., FRIEDRICH M., GILDERSON T.P., HUGHEN K.A., KROMER B., MCCORMAC F.G., MANNING S., BRONK RAMSEY C., REIMER R.W., REMMELE S., SOUTHERN J.R., STUIVER M., TALAMO S., TAYLOR F.W., VAN DER PLICHT J. & WEYHENMEYER C.E. 2004: INTCAL04 terrestrial radiocarbon age calibration, 0-26 cal kyr BP, *Radiocarbon* 46, 1029-1058.

REINECK H.-E. & SINGH I.B. 1973: *Depositional Sedimentary Environments*, Berlin.

REINECKING VON BOCK G. 1986³: *Steinzeug*, Köln.

RENAUD J.G.N. 1954: Ein Rundling des 13. Jahrhunderts prov. Zuid-Holland, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 5, 137-153.

RENTENAAR R. 1978: De vroegste geschiedenis van van het konijn in Holland en Zeeland, *Holland Regionaal-historisch Tijdschrift* 10.1, 2-16.

RHODES M. 1982: A pair of fifteenth-century spectacle frames from the city of london, *The Antiquaries Journal* LXII, 57-73.

RIPPON S. 2004: A Push into the Margins? The Development of a coastal Landscape in North-West Somerset during the late 1st Millennium A.D. In: HINES J., LANE A. & REDKNAP M. (eds), *Land, Sea and Home. Proceedings of a Conference on Viking-period Settlement at Cardiff, July 2001*, London, 359-377.

RIPPON S. with contributions by AALBERSBERG G., ALLEN J.R.L., ALLEN S., CAMERON N., GLEED-OWEN C., DAVIES P., HAMILTON-DYER S., HASLETT S., HEATHCOTE J., JONES J., MARGETTS A., RICHARDS D., SHIEL N., SMITH D., SMITH J., TIMBY J., TINSLEY H. & WILLIAMS H. 2000: The Romano-British Exploitation of Coastal Wetlands: Survey and Excavation on the North Somerset Levels, 1993-7, *Britannia* XXXI, 69-200.

ROBINSON M.A. & HUBBARD R.N.L.B. 1977: The transport of pollen in the bracts of hulled cereals, *Journal of Archaeological Science* 4, 197-99.

ROMEIN J. 1937: *Het onvoltooid verleden*, Amsterdam.

RONSE A. & RAISON TH. 1918: *Fermes-Types & Constructions Rurales en West-Flandre*, Brugge.

ROSSI F. 1991: *Brillen. Van leesglas tot mode-artikel*, Haarlem.

ROTTIER H. & ARNOLDUS H. 1984: *De Vlaamse Kustvlakte van Calais tot Saefinge*, Tielt-Middelburg.

RULE M. & THE MARY ROSE TRUST 1995: *The Mary Rose. A guide*, Portsmouth.

RUSSETT V.E.J. 1991: Hythes and bows: aspects of river transport in Somerset. In: GOOD G.L., JONES R.H. & PONSFORD M.W. (red.), *Waterfront Archaeology. Proceedings of the third International conference, Bristol, 1988*, Oxford CBA Research Report 74, London, 60-66.

RUTOT A. 1902-1903: Sur les antiquités découvertes dans la partie Belge de la plaine maritime et notamment sur celles recueillies à l'occasion du creusement du nouveau canal de Bruges à la mer, *Mémoires de la société d'anthropologie de Bruxelles* XXI, II-1-36.

RYCKAERT M. 1979: Brugge en de Gentse Opstand (1379-1385). In: VANDERMAESEN M., RYCKAERT M. & COORNAERT M., *De Witte Kaproenen. De Gentse Opstand (1379-1385) & De Geschiedenis van de Brugse Leie*, Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen. Bijdragen Nieuwe Reeks 10, Gent, 22-27.

SANDERS D. 1990: Behavioral conventions and archaeology: methods for the analysis of ancient architecture. In: KENT S. (red.), *Domestic architecture and the use of space. An interdisciplinary cross-cultural study*, Cambridge, 43-72.

SARFATIJ H. (red.) 1990: *Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam.

SAS K. 1992: Een Romeinse ring met gem uit Raversijde (Oostende), *Westvlaamse Archaeologica* 8-3, 86-88.

SCHALM O., CALUWÉ D., WOUTERS H., JANSSENS K., VERHAEGHE F. & PIETERS M. 2004: Chemical composition and deterioration of glass excavated in the 15th-16th century fishermen town of Raversijde (Belgium), *Spectrochimica Acta Part B* 59, 1647-1656.

SCHIETECATTE L. 1997-1998: *Laat- en postmiddeleeuws leder uit het verlaten vissersdorp 'Walraversijde' (stad Oostende; prov. West-Vlaanderen)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Leuven.

SCHIETECATTE L. 2003: Laat- en postmiddeleeuws leer uit het verlaten vissersdorp Walraversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen* VII (1999/2000), 141-200.

SCHIETECATTE L. & PIETERS M. 2002: Het laat-middeleeuws vissersmilieu Walraversijde verder onderzocht (W.-Vl.), *Archaeologia Mediaevalis* 25, 34-36.

SCHIETECATTE L. & SEALY J. 2006: Fish in a medieval fishing village along the North Sea: what do isotopes have to say? In: PIETERS M., VERHAEGHE F. & GEVAERT G. (eds), *Fishery, Trade and Piracy. Fishermen and fishermen's settlements in and around the North Sea area in the Middle Ages and Later. I. Papers from the colloquium at Oostende-Raversijde. Provincial Museum Walraversijde, Belgium 21-23 November 2003*, Archeologie in Vlaanderen. Monografie 6, Brussel, 63-80.

SCHITTEKAT P. 1972a: Verslag van de werkzaamheden op het terrein van de oude Cisterciënzerabdij Ter Duinen in de jaren 1968-1971, *De Duinen. Bulletin van het wetenschappelijk en cultureel centrum van de Duinenabdij en de Westhoek te Koksijde*, 3-38.

SCHITTEKAT P. 1972b: Rapport des activités sur l'emplacement de l'ancienne abbaye cistercienne des Dunes durant les années 1968-1971, *De Duinen. Bulletin van het wetenschappelijk en cultureel centrum van de Duinenabdij en de Westhoek te Koksijde*, 39-67.

SCHOCH W., HELLER I., SCHWEINGRUBER F.H. & KIENAST F. 2004: *Wood anatomy of central European species*. Online version: www.woodanatomy.ch.

SCHOFIELD J. & VINCE A. 1994: *Medieval Towns*, London.

SCHOOTE J.F.T.H. 1984: Vegetation Horizons and related Phenomena, *Dissertationes Botanicae* 81, 2.

SCHWEINGRUBER F.H. 1990a: *Anatomy of European Woods*, Bern-Stuttgart.

SCHWEINGRUBER F.H. 1990b: *Microscopic Wood Anatomy, structural variability of stems and twigs in recent and subfossil woods from Central Europe*, Zug.

SCHYNKEL E., PIETERS M., SAEY T., SIMPSON D., VAN MEIRVENNE M., VERMEERSCH H. & ZEEBROEK I. 2010: *Basisrapport van het archeologisch onderzoek te Raversijde-de noordwestelijke zone van het vissersdorp (Oostende, 22de Afd., Sectie A, nrs. 297f en 297v)*, onuitgegeven rapport VIOE, Brussel.

SCOLLARI, VERHAEGHE F. & GAUTIER A. 1970: *A medieval site (14th century) at Lampernisse (West Flanders, Belgium)*, *Dissertationes Archaeologicae Gandenses* XIII, Brugge.

SEEMAN M. 1986: Fish remains from Smeerenburg, a 17th century Dutch whaling station on the westcoast of Spitsbergen. In: BRINKHUIZEN D.C. & CLASON A.T. (eds), *Fish and Archaeology*, BAR International Series 294, Oxford, 129-132.

SIJNKE P.W. & VAN WAARDEN-KOETS A. 1994: Het geschiedverhaal. De historische ontwikkeling van de Kousteensedijk en omgeving. In: VAN HEERINGEN R.M., HENDRIKSE H. & KUIPERS J.J.B. (red.), *Geld uit de belt. Archeologisch onderzoek in de bouwput van de gemeentelijke parkeerkelder en het belastingkantoor aan de Kousteensedijk te Middelburg*, Vlissingen, 15-26.

SIMMONS B.B. & COPE-FAULKNER P. 2004: *The Car Dyke. Past Work, Current State and Future Possibilities*, Heckington.

SMEYERS M., CARDON B., VERTONGEN S., SMEYERS K. & VAN DOOREN R. 1993: *Naer natueren ghelike. Vlaamse miniatures voor Van Eyck (Ca. 1350-ca. 1420)*, Leuven.

SMIRNOVA L.I. 2007: Wooden Combs in the light of history of comb-making in Novgorod. In: BRISBANE M. & HATHER J. (eds), *Wood Use in Medieval Novgorod*, Oxford, 298-334.

SMITH A.G. & MORGAN L.A. 1989: A succession to ombrotrophic bog in the Gwent Levels, and its demise: A Welsh parallel to the peats of the Somerset Levels, *New Phytologist* 126, 145-167.

SMITH A.H.V. 2000: *Petrographic and palynological analysis of coals from the late medieval village of Walraversijde, Belgium, to confirm historical evidence of provenance from Newcastle upon Tyne area of U.K.*, ongepubliceerd rapport.

SMITH T.P. 2001: Bricks, Tiles and Ballast: a sceptical view, *British Brick Society Information* 85, 5-9.

SOSSON J.-P. 1977: *Les travaux publics de la ville de Bruges XIVe-XVe siècles. Les matériaux. Les hommes*, Collection Histoire Pro Civitate, série in-8°, n° 48, Brussel.

SPRIGGS J. 1977: Roll out the Barrel, *Interim* 4-4, 11-15.

STERKEN S. 2010: "De mens verbeteren door zijn milieu te verbeteren". Sociale huisvesting als manifest van een nieuwe levenswijze. In: BRAEKEN J. (red.), *Renaat Braem 1910 2001. Architect*, Relicta Monografieën 6, Brussel, 181-209.

STEUER H. 1985: Mittelalterliche Nietbrillen aus Freiburg im Breisgau, *Archäologische Nachrichten aus Baden* 34, 46-56.

STEUER H. 1993: Eine revolutionäre Erfindung im 13. Jh. - die Brille. In: SANGMEISTER E. (red.), *Zeitspuren. Archäologisches aus Baden*, Freiburg, 206-207.

STOCKMANS F. & VANHOORNE R. met medewerking van VANDEN BERGHEN C. 1954: *Etude botanique du gisement de tourbe de la région de Pervijze*, Verhandelingen van het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen 130, Brussel.

STOOPS G. 1984: Petrographic study of mortar- and plastersamples. In: DEVREKER J. & WAELEKENS M., *Les fouilles de la Rijksuniversiteit te Gent à Pessinonte 1967-1973*, Brugge, 136-137, 164-170.

STOOPS G. & STOOPS G. 1996: Sint-Pieters' pleister. Studie van twee stalen uit de reftervleugel van de Sint-Pietersabdij, *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent* 20-1, 5-7.

STRUTT K. & HAY S. 2003: *Leffinge Area Settlement and Landscape project: Report on the Geophysical Surveys. December 2003*, ongepubliceerd rapport University of Southampton.

STUIVER M., REIMER P.J., BARD E., BECK J.W., BURR G.S., HUGHEN A., KROMER B., MCCORMAC F.G., V.D. PLICHT J. & SPURK M. 1998: INTCAL98 Radiocarbon Age Calibration, 24000-0 cal BP. Radiocarbon 40(3), 1041-1083.

SUURMOND-VAN LEEUWEN H. 1981: Verslag over het jaar 1980, *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1980*, 7-27.

SUURMOND-VAN LEEUWEN H. 1983: Verslag over het jaar 1982, *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1982*, 5, 7-31.

TEMMINCK GROLL C.L. 1963: *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere Noordwesteuropese steden*, 's-Gravenhage.

TERMOTE J. 1990: De bouwkeramische produktie van de abdij O.L.-Vrouw Ter Duinen te Koksijde in de 13de-14de eeuw, *De Duinen* 20, 109-133.

TERRAB A., PONTES A., HEREDIA F.J. & DÍEZ M.J. 2004: Palynological and geographical characterisation of advacado honeys in Spain, *Grana* 43, 116-212.

THIJSEN J. 1991: Scherven, scherven en nog eens scherven. In: THIJSEN J. (red.), *Tot de bodem uitgezocht. Glas en ceramiek uit een beerput van de 'Hof van Batenburg' te Nijmegen, 1375-1850*, Nijmegen, 19-31.

THOEN H. 1978: *De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd. Bijdrage tot de studie van de landelijke bewoningsgeschiedenis*, Brussel.

THOEN H. 1987: Voor de komst van de Romeinen. In: THOEN H. (red.), *De Romeinen langs de Vlaamse kust*, Brussel.

THOEN E. 1995: *Historical Demography in late medieval rural Flanders: recent results and hypotheses*. In: DUVOSQUEL J.-M. & THOEN E. (red.), *Peasants & Townsmen in medieval Europa. Studia in honorem Adriaan Verhulst*, Gent, 573-582.

- THOMAS C. 2002: *The Archaeology of Medieval London*, Stroud.
- THOMAS W. 2004: Het beleg van Oostende. In: THOMAS W. (red.), *De val van het Nieuwe Troje. Het beleg van Oostende 1601-1604*, Leuven, 81-99.
- TREFOIS C.V. 1978²: *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, Sint-Niklaas.
- TREFOIS C.V. 1979: *Van vakwerk tot baksteenbouw*, Sint-Niklaas.
- TREFOIS C.V. 1980: *Het boerendak, De Plattegrondsvormen van zgn. Frankische boerderijtypen, De bouw der boerenhoeven*, Sint-Niklaas.
- TRIMPE BURGER J.A. 1962-1963: Ceramiek uit de bloeitijd van Aardenburg (13de-14de eeuw), *Berichten van de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek* 12-13, 495-550.
- TUTIN T.G., HEYWOOD V.H., BURGESS N.A., VALENTINE D.H., WALTERS S.M. & WEBB D.A. 1964-1980: *Flora Europaea*, vols. 1-5, Cambridge.
- TYS D. 1996: *Een historische Landschapsstudie van Middeleeuwen en Later (Wal)Raversyde (einde 10de tot begin 17de eeuw)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent.
- TYS D. 1997: Landscape and Settlement: the Development of a Medieval Village along the Flemish Coast. In: DE BOE G. & VERHAEGHE F. (red.), *Rural Settlements in Medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference*, vol. 6, IAP Rapporten 6, Zellik, 157-167.
- TYS D. 1999: De heffing van het *superaratum* in *Vranckx Ambacht* (gemeente Middelkerke): De betekenis van enkele ruimtelijke gegevens op Testerep tussen de 9de en de 12de eeuw, *Handelingen genootschap voor geschiedenis* 136, 103-120.
- TYS D. 2003: *Landschap als materiële cultuur. De interactie tussen macht en ruimte in een kustgebied en de wording van een laatmiddeleeuws tot vroegmodern landschap. Kamerlings Ambacht, 500-1200/1600*, ongepubliceerde doctoraatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel.
- TYS D. 2006: Walraversijde, another kettle of fish? Dynamics and identity of a late medieval coastal settlement in a proto-capitalistic landscape. In: PIETERS M., VERHAEGHE F. & GEVAERT G. (eds), *Fishery, Trade and Piracy. Fishermen and fishermen's settlements in and around the North Sea area in the Middle Ages and later. I. Papers from the colloquium at Oostende-Raversijde, Provincial Museum Walraversijde, Belgium, 21-23 november 2003*, Archeologie in Vlaanderen. Monografie 6, Brussel, 19-40.
- TYS D. & PIETERS M. 2009: Understanding a Medieval Fishing Settlement along the Southern North Sea: Walraversijde, c. 1200-1630. In: SICKING L. & ABREU-FERREIRA D. (eds), *Beyond the Catch. Fisheries of the North Atlantic, The North Sea and the Baltic, 900-1850*, Leiden-Boston, 91-121.
- UBELAKER D.H. 1989²: *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*, Washington.
- ULBRICHT I. 2006: Das geböttcherte Holz aus dem mittelalterliche Schleswig. In: VON SCHMETTOW H. & VOGEL V. (eds), *Holzfunde aus dem mittelalterlichen Schleswig*, Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 17, Neumünster, 97-198.
- UNGER R.W. 1978: The Netherlands Herring Fishery in the Late Middle Ages: The False Legend of Willem Beukels of Biervliet, *Viator* 9, 335-356.
- VALENCIA-BARRERA R.M., HERRERO B. & MOLNÁR T. 2000: Pollen and organoleptic analysis of honeys in León province (Spain), *Grana* 39, 133-140.
- VAN ACKER R. 1986: Prehistorische vondsten ten oosten van Brugge, *Westvlaamse Archaeologica* 2, 91-103.
- VAN BASTELAER D.A. 1885: *Grès-cérame ornés de l'ancienne Belgique ou des Pays-Bas, uniquement nommés grès flamands*, Mons-Bruxelles.

VAN BELLINGEN S. & DEWILDE M. 1995: De verdwenen Sint-Michielswijk te Ieper (prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1994, *Archeologie in Vlaanderen* IV (1994), 149-167.

VAN BELLINGEN S., DEWILDE M. & MUS O. 1994: De verdwenen Sint-Michielswijk te Ieper (prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1993, *Archeologie in Vlaanderen* III (1993), 255-280.

VAN BEUNINGEN H.J.E. & KOLDEWEIJ A.M. 1993: *Heilig en Profaan. 1000 Laatmiddeleeuwse Insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen*, Rotterdam Papers VII. A contribution to medieval archaeology, Cothen.

VAN BEYLEN J. 1993: *De Hoogaars en de visserij van Arnemuïden*, Leeuwarden.

VAN BULCK G. 2006: Het afsmeken van hemelse hulp als cultuurelement van de traditionele vissersgemeenschap, ook in Walraversijde. In: PIETERS M., VERHAEGHE F. & GEVAERT G. (eds) 2006, 105-119.

VAN DAMME D. & ERVYNCK A. 1988: Medieval ferrets and rabbits in the castle of Laarne (East-Flanders, Belgium): a contribution to the history of a predator and its prey, *Helinium* XXVIII (2), 278-284.

VANDENBERGHE S. 1976: Middeleeuwse en postmiddeleeuwse waterputten te Mechelen (vervolg), *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* LXXIX, 1975, L-LIX.

VANDENBERGHE S. 1977: Het oudheidkundig onderzoek in het Mechelse in 1975 en 1976, *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 80-1, 1976, 169-199.

VANDENBERGHE S. 1980: Het oudheidkundig bodemonderzoek in het Mechelse in 1977, 1978 en 1979, *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 83, 1979, 244-283.

VANDENBERGHE S. 1985: De tincollectie van het Gruuthusemusem te Brugge, *Het Brugs Ommeland* 25-1/2, 1-96.

VANDENBERGHE S. & RAFFO P. 1982: Stadsarcheologisch onderzoek te Mechelen (A'pen), *Archaeologia Mediaevalis* 5, 49-50.

VANDENBERGHE S. & SWINNEN M. 1984: Het oudheidkundig bodemonderzoek in het Mechelse in 1981-1983, *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 87, 1983, 279-284.

VAN DEN BREMT P. 2006: Enkele aspecten omtrent de cultuurgeschiedenis van de inheemse en ingeburgerde houtige gewassen van Vlaanderen: resultaten van een historisch-botanische verkenning (deel 1: *Acer-Castanea*), *Relicta* 1, 237-254.

VAN DEN BRINK W. 1988: Zaden en pollen uit een 16e eeuwse beerput uit de Postelstraat. In: BOEKWIJST H.W. & JANSSEN H.L. (red.), *Kroniek van bouwhistorisch en archeologisch onderzoek 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch, 113-124.

VAN DEN BRINK W. 1989: Zaden en stuifmeel uit een put in "Den Prince van Luyck". In: HEYMANS H. (ed.), *Van put naar kluis. Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van "den Prince van Luyck" en "De Stadt Amsterdam" te Maaseik*, Maaseik, 266-276.

VANDENBRUAENE M., PIETERS M., ERVYNCK A., VAN STRYDONCK M., SCHIETECATTE L. & MAES A. met bijdragen van VERMEULEN L. & WAUTERS E. 2003: Fysisch-antropologisch onderzoek van postmiddeleeuwse menselijke skeletten aangetroffen te Oostende (prov. West-Vlaanderen) buiten reguliere begraafplaatsen, *Archeologie in Vlaanderen* VII, 277-318.

VANDEN BUSSCHE E. 1884: *Inventaire des archives de l'état à Bruges. Section première Franc de Bruges ancien quatrième membre de Flandre*, Brugge.

- VANDENHOUTE J. 1979: Stadsarcheologie in Gent (O.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 2, 25-26.
- VAN DE NOORT R. 2004: *The Humber Wetlands. The Archaeology of a Dynamic Landscape*, Bollington.
- vandermaesen m. & ryckaert m. 1979: Algemene Situering. In: VANDERMAESEN M., RYCKAERT M. & COORNAERT M., *De Witte Kaproenen. De Gentse Opstand (1379-1385) & De Geschiedenis van de Brugse Leie*, Gent, Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen. Bijdragen Nieuwe Reeks 10, Gent, 9-17.
- VAN DER WERFF A. 1955: A new method of concentrating and cleaning diatoms and other organisms, *Verhandelingen van de Internationale Vereniging voor Limnologie* 12, 276-277.
- VAN DER WERFF A. 1958: L'importance de la recherche sur les diatomées pour la paléobotanique, *Bulletin de la Société Botanique du Nord de la France* 11, 94-97.
- VAN DE VELDE H. 2004: *De roep van zotte Lotte*, Leuven.
- VAN DE VENNE A. 2008: *Poken en stoken, brouwen en koken. Archeologie en geschiedenis van 100 ambachtelijke ovens*, Wijk bij Duurstede.
- VANDEWALLE P. 1972: Wetsovertreding en misdadigheid te Oostende 1477-1495, *Ostendiana* I, 55-62.
- VAN DOORNE V. 1975: *Het middeleeuws aardewerk uit de verdwenen nederzetting van Raversijde (strand)*. Verzameling Cools-Mortier, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, s.l. (Gent).
- VAN DOORSELAER A. & VERHAEGHE F. 1974: *Excavations at the XIVth century village of Roeselare (Sint Margriete) (East Flanders, Belgium)*, Dissertationes Archaeologicae Gandenses XV, Brugge.
- VAN DRIESSE T. 2010: Het Zand en Hingenebroek. De omgeving van De Notelaer. In: BUIJS J. & BERGMANS A. (red.), *Een belvedere aan de Schelde. Paviljoen De Notelaer in Hingene (1792-1797)*, Relicta Monografieën 5, Brussel, 63-95.
- VAN DRUNEN A.H. & GLAUDEMANS R. 1997: Metamorfose van een huizenblok. In: BOEKWIJST H.W. & JANSSEN H.L. (red.), *In de schaduw van de Sint Jan*, 's-Hertogenbosch, 163-204.
- VAN EENHOOGHE D. 1997: A 12th-century patrician domain in Bruges? In: DE BOE G. & VERHAEGHE F. (red.), *Urbanism in Medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference*, Vol. 1, IAP Rapporten 1, Zellik, 291-295.
- VAN EENHOOGHE D. 1998: De vroegste bakstenen huizen in Brugge, *Brugs Ommeland* 1998-2, 107-128.
- VAN EENHOOGHE D. 2001: The Archaeological Study of Buildings and Town History in Bruges. Domestic Architecture in the Period 1200-1350. In: GLÄSER M. (red.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum* 3, Lübeck, 121-141.
- VAN EENHOOGHE D. 2002a: Middeleeuwse Brugse Huizen: bouwhistorisch onderzoek in de Florentijnse loge en het huis Hertsberghe in de Academiestraat, *Monumenten & Landschappen* 21-2, 32-45.
- VAN EENHOOGHE D. 2002b: Middeleeuwse Brugse Huizen: bouwhistorisch onderzoek in de huizen in Sint-Jacobs en den Ancker, *Monumenten & Landschappen* 21-5, 44-61.
- VAN ENCKEVORT H. & THIJSSEN J. 1996: *Graven met beleid. Gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen 1989-1995*, Nijmegen.
- VAN GANSBEKE-GROTHAUSEN M. 1985: La collection numismatique Karel Loppens au musée de l'Abbaye des Dunes à Coxyde, *De Duinen. Bulletin van het Wetenschappelijk en Cultureel Centrum van de Duinenabdij en de Westhoek* 15, 59-75.

VAN GANSBEKE-GROTHAUSEN M. 1986: La collection numismatique Karel Loppens au Musée de l'Abbaye des Dunes à Coxyde, *De Duinen. Bulletin van het Wetenschappelijk en Cultureel Centrum van de Duinenabdij en de Westhoek* 15, 35-61.

VAN GEEL B., HALLEWAS D.P. & PALS J.P. 1983: A late holocene deposit under the westfriesee zeedijk near Enkhuizen (Prov. Of Noord-Holland, The Netherlands): palaeoecological and archaeological aspects, *Review of Palaeobotany and Palynology* 38, 269-335.

VAN GILS M. & DE BIE M. 2008: Les occupations tardiglaciaires et postglaciaires du nord de la Belgique: modalités d'occupation du territoire. In: FAGNART J.-P., THÉVENIN A., DUCROCQ T., SOUFI B. & COUDRET P. (eds), *Le début du Mésolithique en Europe du Nord-Ouest. Actes de la table ronde d'Amiens 9 et 10 octobre 2004*, Mémoires de la Société préhistorique française 45, Paris, 205-218.

VAN GREEVENBROEK J.T.H.R. 1985: Een middeleeuwse tonwaterput, *Haarlems Bodemonderzoek* 19, 3-6.

VAN HAASTER H. 1997a: Plantaardige en dierlijke resten uit de Middeleeuwen. De resultaten van het oecologisch onderzoek op het Sint Janskerkhof. In: BOEKWIJST H.W. & JANSSEN H.L. (eds), *Bouwen & Wonen in de Schaduw van de Sint Jan. Kroniek Bouwhistorisch en Archeologisch Onderzoek 's-Hertogenbosch 2*, 's-Hertogenbosch, 140-162.

VAN HAASTER H. 1997b: De introductie van cultuurgewassen in de Nederlanden tijdens de Middeleeuwen. In: ZEVEN A.C. (red.), *De introductie van onze cultuurplanten en hun begeleiders van het Neolithicum tot 1500 AD*, Wageningen, 53-104.

VAN HAASTER H. 2008: *Archeobotanica uit 's-Hertogenbosch. Milieuomstandigheden, bewoningsgeschiedenis en economische ontwikkeling in en rond een (post)middeleeuwse groeistad*, Groningen Archaeological Studies 6, Groningen.

VAN HEERINGEN R.M. 1990: Archeologische Kroniek van Zeeland over 1989. In: *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 1990, 105-120.

VAN HEERINGEN R.M. 1991: Ontstaan van de Zeeuwse dorpen vanuit archeologisch perspectief. In: BOS K., VAN DAMME J. & DE KLERK A. (red.), *Dorpen in Zeeland*, Middelburg.

VAN HEERINGEN R.M. 1994: *De bodem vertelt. Resultaten van het archeologisch onderzoek*. In: VAN HEERINGEN *et al.* (red.) 1994, 11-14.

VAN HEERINGEN R.M., HENDRIKSE H. & KUIPERS J.J.B. (red.) 1994: *Geld uit de belt. Archeologisch onderzoek in de bouwput van de gemeentelijke parkeerkelder en het belastingkantoor aan de Kousteensedijk te Middelburg*, Vlissingen.

VAN HEESCH 1998: *De Muntcirculatie tijdens de Romeinse tijd in het Noordwesten van Gallia Belgica. De Civitates van de Nervii en de Menapii (ca. 50 V.C.-450 N.C.)*, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis Monografie van Nationale Archeologie 11, Brussel.

VAN HENGEL S.J.H. 1982: Vroeg golf. 450 jaar ontwikkeling van een sport, 1250-1700, *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 14-1, 1982, 16-41.

VANHOUTRYVE A. 1975: *De vishandel en het visambacht te Brugge tot op het einde van het oud regiem*, Brugge.

VAN IMPE L., MAES K. & VYNCKIER G. 1987: Archeologie tussen Gete en Herk, *Archaeologia Belgica. Nieuwe Reeks* III, 117-126.

VAN LANDUYT W., HOSTE I., VANHECKE L., VAN DEN BREMT P., VERCRUYSSSE E. & DE BEER D. 2006: *Atlas van de Flora van Vlaanderen en het Brussels Gewest*, Meise.

VANMONTFORT B., VAN GILS M., PAULISSEN P., BASTIAENS J., DE BIE M. & MEIRSMAN E. 2010: Human occupation of the Late and Early Post-Glacial environments in the Liereman Landscape (Campine, Belgium), *Journal of Archaeology in the Low Countries* 2-2, 31-51.

- VAN NEER W. & ERVYNCK A. 1993: *Archeologie en Vis*, Herlevend Verleden 1, Zellik.
- VAN NEER W. & ERVYNCK A. 1994a: *L'archéologie et le poisson*, Ath.
- VAN NEER W. & ERVYNCK A. 1994b: New data on fish remains from Belgian archaeological sites. In: VAN NEER W. (ed.), *Fish exploitation in the past. Proceedings of the 7th Meeting of the ICAZ Fish Remains Working Group*, Annalen van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika. Zoölogische Wetenschappen 274, Tervuren, 217-229.
- VAN NEER W., ERVYNCK A., BOLLE L.J., RIJNSDORP A.D. & MILLNER R.S. 2004: Seasonality only works in certain parts of the year. A critical review of the reconstruction of fishing seasons through otolith analysis, *International Journal of Osteoarchaeology* 14, 457-474.
- VAN NEER W., ERVYNCK A., RIJNSDORP A., BOLLE L. & MILLNER R. 2002: Fish otoliths and their relevance to archaeology: an analysis of medieval, post-medieval and recent material from plaice, cod and haddock from the North Sea, *Environmental Archaeology* 7, 65-81.
- VAN NEER W., LOUGAS L. & RIJNSDORP A.D. 1999: Reconstructing age distribution, season of capture and growth rate of fish from archaeological sites based on otoliths and vertebrae, *International Journal of Osteoarchaeology* 9, 116-130.
- VAN NEER W. & PIETERS M. 1997: Evidence for processing of flatfish at Raversijde, a late medieval coastal site in Belgium, *Anthropozoologica* 25-26, 579-586.
- VANNESTE A. & INGELAERE M. 1959: *Middelkerke. Zijn geschiedenis, zijn volk, zijn tradities, zijn kerk, zijn mirakuleus kruis*, Middelkerke.
- VANNETELLE L. 1911: *Fabrication et emploi des filets de pêche. Éperviers, verveux, échiquiers, senne, trouble, etc. Montage, entretien, réparation*, Paris.
- VAN ROMPAEY E. & DEVOSALLE L. 1979: *Atlas van de Belgische en Luxemburgse flora. Pteridofyten en Spermatofyten*, Meise.
- VAN SMEERDIJK D.G. 2003: Palynologisch onderzoek. In: SIER M.M. (ed.), *Ellewoutsdijk in de Romeinse tijd*, ADC rapport 200, 148-166.
- VAN STRYDONCK M. 1995: C14-datering van platte slijkgapers (*scrobicularia plana*). In: PIETERS M., Een 15de-eeuwse sector van het verdwenen vissersdorp te Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1994, *Archeologie in Vlaanderen IV*, 231-232.
- VAN STRYDONCK M., LANDRIE M., HENDRIX V., MAES A., VAN DER BORG K., DE JONG A.F.M., ALDERIESTEN C. & KEPPENS E. 2001: *Royal Institute for Cultural Heritage Radiocarbon Dates XVII*, Brussel.
- VAN STRYDONCK M., LANDRIE M., HENDRIX V., VAN DER BORG K., DE JONG A.F.M., ALDERIESTEN C. & KEPPENS E. 1998: *Royal Institute for Cultural Heritage Radiocarbon Dates XVI*, Brussel.
- VAN TRIERUM M.C. 1986: Landschap en bewoning rond de Bernisse in de IJzertijd en de Romeinse Tijd. In: VAN TRIERUM M.C. & HENKES H.E. (red.), *Teksten van lezingen, gehouden tijdens het Symposium Landschap en bewoning rond de mondingen van de Rijn, Maas en Schelde te Rotterdam van 5 t/m 6 oktober 1984*, Rotterdam Papers V. A contribution to prehistoric, roman and medieval archaeology, Rotterdam, 49-75.
- VAN UYTVEN R. 1979: Visserij in de Zuidelijke Nederlanden. In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 6, Haarlem, 138-144.
- VAN UYTVEN R. 2007: *Geschiedenis van de Dorst. Twintig eeuwen drinken in de Lage Landen*, Leuven.
- VAN VILSTEREN V.T. 1987: *Het benen tijdperk. Gebruiksvoorwerpen van been, gewei, hoorn en ivoor 10.000 jaar geleden tot heden*, Assen.

VAN WERVEKE H. 1949: *De muntslag in Vlaanderen onder Lodewijk van Male*, Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren XI, nr. 5, Brussel.

VEECKMAN J. met bijdragen van SCHEERS S., ERVYNCK A. & VAN NEER W. 1996: Een waterput in het Groot Sarazijnshoofd in de Antwerpse Hoogstraat. In: VEECKMAN J. (red.), *Berichten en Rapporten over het Antwerps Bodemonderzoek en Monumentenzorg* 1, Antwerpen, 46-86.

VEECKMAN J., VAN HOOF W., COOREMANS B., ERVYNCK A. & VAN NEER W. 2000: De inhoud van de afvalput van de *Groote Schalien Looze*: speuren naar de 17de-eeuwse bewoners. In: VEECKMAN J. (ed.), *Berichten en Rapporten over het Antwerps Bodemonderzoek en Monumentenzorg* 4, Antwerpen, 115-190.

VERBOVEN H. & DE HAAN A. 2008: "Boven water komen". *Historische dijken en landschap. Kruibeke-Bazel-Rupelmonde*, Ongepubliceerd rapport Vlaams Instituut voor het Onroerend erfgoed, Brussel.

VERBOVEN H. & DE HAAN A. 2012: Onder water, boven water. Relicten in een oude rivierpolder. Het verhaal van de polder van Kruibeke-Bazel-Rupelmonde (prov. Oost-Vl), *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen* 9, 149-190.

VERBRUGGEN C. 1977: De geokronologie van het Postpleniglaciaal in Zandig Vlaanderen op basis van pollenanalyse en ¹⁴C-onderzoek, *Natuurwetenschappelijk Tijdschrift* 58, 233-256.

VERBRUGGEN C., DENYS L. & KIDEN P. 1996: Belgium. In: BERGLUND B.E., BIRKS H.J.B., RALSKA-JASIEWICZOWA M & WRIGHT H.E. (eds), *Palaeoecological Events during the Last 15.000 Years: Regional Syntheses of Palaeoecological Studies of Lakes and Mires in Europe*, Chichester.

VERDRAAID GOED GEDRAAID 1973: *Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het museum Boymans-Van Beuningen Rotterdam, 19 maart-30 april 1973*, Rotterdam.

VERHAEGHE F. 1983a: Medieval pottery production in coastal Flanders. In: DAVEY P. & HODGES R. (red.), *Ceramics and Trade. The production and distribution of later medieval pottery in north-west Europe*, Sheffield, 63-94.

VERHAEGHE F. 1983b: Low Countries Medieval Pottery Imported in to Scotland: Notes on a Minor Trade, *Medieval Ceramics* 7, 3-43.

VERHAEGHE F. 1986: Les sites fossoyés du moyen âge en Basse et Moyenne Belgique: état de la question. In: *La Maison Forte au Moyen Âge. Table ronde Nancy-Pont-à-Mousson 31 mai-3 juin 1984*, Paris, 55-86.

VERHAEGHE F. 1989a: La céramique très décorée du Bas Moyen Age en Flandre. In: BLIECK G. (ed.), *Travaux du groupe de recherches et d'études sur la céramique dans le Nord-Pas-De-Calais. Actes du colloque de Lille (26-27 mars 1988)*, Numéro hors-série de Nord-Ouest Archéologie, Lille, 19-113.

VERHAEGHE F. 1989b: Middeleeuwse tuitkannen: metaal, ceramiek en ambachtelijke competitie, *Westvlaamse Archaeologica* 5-3, 65-83.

VERHAEGHE F. & LINDSAY W. 1983: Low Countries Pottery in Elgin, Scotland, *Medieval Ceramics* 7, 95-100.

VERHULST A. 1995: *Landschap en Landbouw in Middeleeuws Vlaanderen*, Brussel.

VIAENE A. 1957: Konijnenjacht in de duinen, *Biekorf* 58-6, 178.

VINCE A. 1982: Medieval and post-medieval Spanish Pottery from the City of London. In: FREESTONE I., JOHNS C. & POTTER T. (eds), *Current research in ceramics: Thin-section studies. The British Museum Seminar 1980*, British Museum Occasional Paper 32, London, 135-144.

VLAANDEREN N.G. 1976: *Enkele opmerkingen over de Kwartair-geologie van het strand van Raversijde, België*, ongepubliceerd rapport Instituut voor Aardwetenschappen Amsterdam.

- VLIETINCK E. 1889a: *Walravensyde. Een gewezen visschersdorp op de Vlaamsche kust*, Brugge.
- VLIETINCK E. 1889b: 1489-1889. *Eene bladzijde uit de Geschiedenis der Stad Nieupoort. Nieupoort & zijne Visscherij in de XVIe eeuw; Het Beleg van 20-28 juni 1489; de dankprocessie van Sint Jan*, Oostende.
- VLIETINCK E. 1897: *Het Oude Oostende en zijne Driejarige Belegering (1601-1604). Opkomst, Bloei en Ondergang, met de beroerten der XVIe eeuw*, Oostende, (Anastatische herdruk Vlaamse Vereniging voor Familiekunde 1975).
- VLIETINCK E. 1936: *Uit de voorgeschiedenis onzer kuststreek. De Yden van Vlaanderen van Duinkerke tot Sluis. Geschied- en taalkundige studie*, Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven.
- VLIETINCK E. s.d.: De Geschiedenis der kust. In: CONRAD W., LEURS S., VLIETINCK E., VERCOUILLIE J. & WAUTERS A.C.C., *De kust*, Steden en landschappen V, Antwerpen, 38-60.
- VOS P. & VAN HEERINGEN R.M. 1997: Holocene geology and occupation history of the province of Zeeland (SW Netherlands), *Mededelingen Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen TNO* 59, 5-109.
- VREENEGOR E. & KUIPERS J. (red.) 1996: *Vondsten in Veere. Middeleeuwse voorwerpen uit een beerput van huis 'In den Struys'*, Amersfoort-Middelburg.
- VUORELA I. 1973: Relative pollen rain around cultivated fields, *Acta Botanica Fennica* 102, 1-27.
- WAEPUT E. 2004: *Eer het vat in duigen valt. Basistechnieken van het ambachtelijk kuipen*, Antwerpen-Apeldoorn.
- WALKER M.J.C., BELL M., CASELDINE A.E., CAMERON N.G., HUNTER K.L., JAMES J.H., JOHNSON S. & SMITH D.N. 1998: Palaeoecological investigations of the middle and late Flandrian buried peats on the Caldicot Levels, Severn Estuary, Wales, *Proceedings of the Geologists' Association* 109, 51-78.
- WALTON ROGERS P. 2000: *Textiles and Cordage from Walraversijde: Part III*, ongepubliceerd rapport.
- WARDLE A. 1998: Musical instruments. In: EGAN G., *The Medieval Household Daily Living c.1150-c.1450*, Medieval Finds from excavations in London 6, London, 283-290.
- WEDDELL P.J. 1986: The excavation of medieval and later houses and St Margaret's Chapel at Exmouth 1982-1984, *Devon Archaeological Society* 44, 107-141.
- WEEDA E.J., WESTRA R., WESTRA CH. & WESTRA T. 1985: *Nederlandse oecologische flora*, Hilversum-Haarlem.
- WESSNERT G. 2010: *The museum of Medieval Stockholm*, Stockholm.
- WETS T. 2008: Vroeg baksteengebruik in Brugge. In: COOMANS TH. & VAN ROYEN H. (red.), *Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: The Question of the Cistercian Origin*, Novi Monasterii 7, Koksijde, 147-162.
- WEYNS J. 1974: *Volkshuisraad in Vlaanderen*, Beerzel.
- WHARTON D.A. 1980: Nematode egg-shells, *Parasitology* 81, 447-463.
- WHITE K.D. 1970: *Roman Farming*, New York.
- WIELINGA R. 2008: Moertering op Oud-Rilland. In: DE KONING-KASTELIJN D. (red.), *Verdronken Land. Oud Rilland 2004-2008*, Zierikzee, 27-30.
- WIERINGA A., BRINKHUIZEN D., NIEUWENHUIS M., ZIMMERMAN H., NIEUWENHUIZEN H. & HELFRICH K. 2001: Schatten uit de gracht van Alva, *Hervonden stad. Jaarboek voor archeologie, bouwhistorie en restauratie in de gemeente Groningen*, 83-94.

- WIGHT J.A. 1972: *Brick Building in England from the Middle Ages to 1550*, London.
- WILLEMSSEN A. 1998: *Kinder delijt. Middeleeuws speelgoed in de Nederlanden*, Nijmegen.
- WILLIAMS A. 2003: *The Knight and the Blast Furnace*, Leiden-Boston.
- WILLIAMS C.J. 2008: Walraversijde. *A pilot investigation of English archives*, ongepubliceerd rapport Provincie West-Vlaanderen.
- WITTE H.J.L. & VAN GEEL B. 1985: Vegetational and environmental succession and net organic production between 4500 and 800 B.P. reconstructed from a peat deposit in the western Dutch coastal area (Assendelver Polder), *Review of Palaeobotany and Palynology* 45, 239-300.
- WOUTERS W., ERVYNCK A., COOREMANS B., VAN NEER W. & VAN BULCK G. 1995: Een post-middeleeuwse beerput aan de Hasseltse Poort te Tongeren (prov. Limburg), *Archeologie in Vlaanderen* IV (1994), 323-363.
- ZADORA-RIO E., FERDIÈRE A., BUKO A., CLOGG P., HUSI P., LOVELUCK C., MOREAU A., RODIER X., STRUTT K., DZIENKOWSKI T., TABBAGH A., TYS D. & VERHAEGHE F. 2005: *La dynamique des paysages et des sociétés préindustrielles: approche comparative et intégrée des marqueurs du changement contenus dans le sol*, Tours.
- ZANTKUIJL H.J. 1988: Reconstructie van de behuizing op Smeerenburg. In: HACQUEBORD L. & VROOM W. (red.), *Walvisvaart in de Gouden Eeuw. Opgravingen op Spitsbergen*, Amsterdam, 67-79.
- ZEEBROEK I., JANSSEUNE G., TYS D. & PIETERS M. 2006: Het Groot-Tempelhof te Slijpe, de oude Commanderie de Flandres van de orde van de tempelridders (gem. Middelkerke, prov. West-Vlaanderen). Geïntegreerde analyse van het landschap, archiefbronnen en opgravingsresultaten 1971-2003, *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen* 1, 155-182.
- ZEEBROEK I., PIETERS M., ANDRÉS-LACUEVA C., CALUWÉ D., DAVID J., DEFORCE K., HANECA K., LAMUELA-RAVENTÓS R., LENAERTS T., MEDINA REMÓN A., MEES F., MISSIAEN T., MUYLAERT L., OP DE BEECKE E., VAN DEN HAUTE P., STREEL M. & WAUTERS E. 2010: Een 18de-eeuwse wraksite op de Buiten Ratel-zandbank (Belgische territoriale wateren): multidisciplinair onderzoek van het vondstenmateriaal (I), *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen* 6, 237-327.
- ZEEBROEK I., PIETERS M. & GEVAERT (red.) 2007: *Verdronken Verleden-Passé Submergé-Drowned Past-Ertrunkene Vergangheit*, Brussel.

Auteurs

Marnix Pieters is archeoloog (UGent, 1984) en bodemkundige (UGent-ITC 1986). Hij promoveerde tot doctor in de geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel (2002) op onderzoek naar de materiële leefwereld van laatmiddeleeuwse vissersmilieus in het zuidelijk Noordzeegebied. Was van 2008 tot 2012 lid van het directieteam van achtereenvolgens het VIOE en het agentschap Onroerend Erfgoed respectievelijk als afdelingshoofd onderzoeksontsluiting en erfgoedbeleving (2008-2011) en als directeur internationale werking (2012). Sinds eind 2012 is hij hoofdadviseur maritiem en onderwater erfgoed. Contactadres: Koning Albert II-laan 19 bus 5, B-1210 Brussel, marnix.pieters@rwo.vlaanderen.be.

Cecile Baeteman studeerde fysische geografie (VUB, 1972) en quartairgeologie (VUB, 1976). Zij is gespecialiseerd in geologie, paleogeografie en geoarcheologie van lage kustgebieden en in zeespiegelveranderingen. Momenteel is zij werkzaam als quartairgeoloog bij de Geologische Dienst van België (KBIN), Jennerstraat 13, B-1000 Brussel, cecile.baeteman@natuurwetenschappen.be.

Jan Bastiaens is geograaf van opleiding (UGent, 1993). Nadien specialiseerde hij zich in archeobotanisch en paleo-ecologisch onderzoek. Hij werkt als erfgoedonderzoeker aan het agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse Overheid, Koning Albert II-laan 19 bus 5, B-1210 Brussel, jan.bastiaens@rwo.vlaanderen.be.

An Bollen is bioloog en schreef een licentiaatsthesis over dierlijke resten uit de opgravingen te Raversijde (UGent, 1998). Ze promoveerde op een onderzoek naar de interacties tussen vruchten en fruiteters in een Madagaskisch littoraal regenwoud (Universiteit Antwerpen, 2003). Zij is momenteel werkzaam bij FERN, een niet-gouvernementele organisatie die wil bijdragen tot een goed bosbeleid van de Europese Unie en zijn lidstaten. Contactadres: FERN, The EU Forest Campaign, Edingburgstraat 26, B-1050 Brussel/Broeckstraat 55, B-1000 Brussel, an@fern.org.

Philip Clogg is retired. He was Senior Experimental Officer at the Department of Archaeology, Durham University (1978-2010). His Special fields of expertise are archaeological conservation, archaeological materials analysis and geochemical analysis. Contact details: As Piellong, Le Chay, 47360 Saint Sardos, France, phil@aspire-edu.org and clogg.philipe@orange.fr.

Brigitte Cooremans studeerde biologie (dierkunde) aan de Katholieke Universiteit Leuven (1984). Deed 6 jaar pollenonderzoek in Zuid Afrika aan de Universiteit in Bloemfontein (1995-1991). Via IAP en VIOE is ze momenteel werkzaam als erfgoedonderzoeker archeologie in het agentschap Onroerend Erfgoed, Koning Albert II laan 19 bus 5, B-1210 Brussel, brigitte.cooremans@rwo.vlaanderen.be.

Marc De Bie is licentiaat in de oudheidkunde en de kunstgeschiedenis en promoveerde aan de Katholieke Universiteit Leuven tot doctor in de archeologie (1998), gespecialiseerd in de prehistorie. Van 2008 tot 2012 was hij hoofd van onderzoeksafdelingen bij het agentschap Onroerend Erfgoed en sinds eind 2012 is hij wetenschappelijk adviseur. Hij is tevens deeltijds hoofddocent archeologie aan de Vrije Universiteit Brussel. Contactadres: Koning Albert II-laan 19 bus 5, B-1210 Brussel, marc.debie@rwo.vlaanderen.be.

Frans De Buyser is assistent conservatie in het archeologisch depot van het agentschap Onroerend Erfgoed, Sphere Business Park, Doornveld Industrie Zone 3 gebouw 190, B-1731 Zellik, frans.debuyser@rwo.vlaanderen.be. Daarnaast is hij gespecialiseerd in numismatisch onderzoek.

Guido Decorte is gedeputeerde van de provincie West-Vlaanderen bevoegd voor bestuurlijke organisatie, algemene en ondersteunende diensten, gebiedsgerichte werking, en milieu, landschappen en natuur. In die hoedanigheden is hij o.a. bevoegd voor het provinciedomein Raversijde. Contactgegevens: Provinciehuis Boeverbos, Koning Leopold III-laan 41, B-8200 Brugge (Sint-Andries), guido.decorte@west-vlaanderen.be.

Koen Deforce is geograaf (UGent, 1997) en werkt aan het agentschap Onroerend Erfgoed en aan het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen. Hij bestudeert er zowel het (pre) historische gebruik van planten als de evolutie van landschappen in het verleden, voornamelijk op basis van plantenresten uit archeologische contexten. Contactadres: Koning Albert II-laan 19 bus 5, B-1210 Brussel, koen.deforce@rwo.vlaanderen.be.

Annelies De Groote is licentiaat biologie, plantkunde (UGent). Momenteel is zij werkzaam bij Van Hoorebeke Timber Gent. Thuisadres: Kruisstraat 58 a, B-9031 Drongen, annelies-degroote@yahoo.com.

Ine Demerre is licentiaat in de archeologie (KULeuven, 2001). Na een bijkomende aggregaatsopleiding kunstwetenschappen – archeologie was ze actief in een reeks noodopgravingen in Ierland (2002-2004). In 2005 startte ze als wetenschappelijk medewerker van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed. Sindsdien legt ze zich vooral toe op het onderzoek van het maritiem archeologische erfgoed in Vlaanderen en in de Noordzee. Contactadres: Koning Albert II-laan 19 bus 5, B-1210 Brussel, ine.demerre@rwo.vlaanderen.be.

Hendrik Demiddele studeerde biologie, meer bepaald paleontologie met specialisatie in de micropaleontologie (diatomeeën) aan de universiteit Gent (1994). Heeft als specialist diatomeeën meegewerkt aan het onderzoek gerelateerd aan talrijke archeologische opgravingen in Vlaanderen, Nederland, Frankrijk en Zuid-Amerika. Contactadres: Keizerstraat 12, B-8780 Oostrozebeke, hendrik.demiddele@telenet.be.

Anton Ervynck is bioloog (Universiteit Gent, 1983) en promoveerde op een onderzoek van de verspreidingsgeschiedenis van de zwarte en de bruine rat (Universiteit van Amsterdam, 1989). Hij is momenteel erfgoedonderzoeker archeologie aan het agentschap Onroerend Erfgoed en specialiseerde zich verder in de studie van dierenresten uit Vlaamse opgravingen. Contactadres: Koning Albert II-laan 19 bus 5, B-1210 Brussel, anton.ervynck@rwo.vlaanderen.be.

Glenn Gevaert is werkzaam als hoofdmedewerker in het provinciedomein Raversijde. Vanuit een brede kennis en belangstelling voor erfgoed en geschiedenis leverde hij een grote bijdrage aan het onderzoeksproject middeleeuws Walraversijde, glenn.gevaert@west-vlaanderen.be.

Theodoor Goddeeris studeerde geneeskunde en inwendige ziekten aan de Katholieke Universiteit van Leuven. Hij was tot en met 2007 internist-geriater in het AZ Groeninge te Kortrijk. Hij heeft een levenslange belangstelling voor de middeleeuwse numismatiek. Contactinfo: Begijnhof 23, B-8500 Kortrijk, tgoddeeris@hotmail.com.

An Lentacker is bioloog (UGent, 1984) en promoveerde op een onderzoek van dierlijk materiaal uit Portugese prehistorische vindplaatsen (Universiteit Gent, 1991). Zij is momenteel erfgoedonderzoeker archeologie aan het agentschap Onroerend Erfgoed en specialiseerde zich verder in de studie van dierenresten uit Vlaamse opgravingen. Contactadres: Koning Albert II-laan 19 bus 5, B-1210 Brussel, ann.lentacker@rwo.vlaanderen.be.

Liesbet Schietecatte is licentiaat kunstgeschiedenis en archeologie (KULeuven, 1998) en master in science (University of Cape Town, 2004). Zij specialiseerde zich in onderzoek naar archeologisch leder en in isotopenanalyses voor archeologische doeleinden. Momenteel doet zij historisch archeologisch onderzoek voor ACO Associates cc, 8 Jacobs Ladder, 7945 St James, South-Africa, liesbet.schietecatte@aco-associates.com.

Marit Vandenbruaene is licentiaat in de archeologie (UGent, 1993) en fysisch-antropoloog (Institut für Anthropologie und Humangenetik, München, 1995). Zij is sinds 1998 werkzaam bij het agentschap Onroerend Erfgoed en zijn voorgangers om de menselijke skeletresten te bestuderen afkomstig van archeologische opgravingen.

Wim Van Neer studeerde biologie aan de KU Leuven (1976) waar hij ook promoveerde in 1981. Hij onderzoekt dierlijke resten uit archeologische opgravingen in Europa, het Nabije Oosten en Afrika. Hij is als wetenschapper verbonden aan het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen in Brussel en is tevens deeltijds hoogleraar aan de KU Leuven. Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen, Vautierstraat 29, B-1000 Brussel, wvanneer@naturalsciences.be.

Mark Van Strydonck is master in de industriële ingenieurswetenschappen (1974), verantwoordelijke voor het Radiokoolstofdateringslaboratorium bij het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Jubelpark 1, B-1000 Brussel, mark.vanstrydonck@kikirpa.be. Het radiokoolstoflaboratorium van het KIK is het enige dateringslaboratorium in zijn genre in België. Het is gespecialiseerd in dateringen op historische en archeologische objecten en materialen. Daarenboven heeft het laboratorium een belangrijke bijdrage geleverd in de studie van de Holocene kustvlakte in België.

Frans Verhaeghe studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en specialiseerde zich in de middeleeuwse archeologie. Hij promoveerde in 1977 in Gent en werd later gewoon hoogleraar in de archeologie aan de Vrije Universiteit Brussel tot aan zijn emeritaat in 2005. Hij is de auteur of uitgever van talrijke publicaties in het domein van de middeleeuwse archeologie in Noord-West Europa en heeft een bijzondere interesse voor de mobiele materiële cultuur en objecten van de 5de tot de 18de eeuw zowel als voor de theorievorming in de archeologische interpretatie. frans.verhaeghe@skynet.be. Heidestraat 12, B-9270 Laarne, België.

Alan Vince graduated as an archaeologist from the University of Southampton where he also completed in 1983 his doctoral research. He was an innovator in the field of scientific analysis of pottery, a pioneer in the use of computers and the author of many important publications. He passed away in 2009.

Watzeels Sara is laborante en is momenteel als onderzoeksmedewerker fysische antropologie werkzaam bij het agentschap Onroerend Erfgoed. Contactadres: Koning Albert II-laan 19 bus 5, B-1210 Brussel, sara.watzeels@rwo.vlaanderen.be.

Inge Zeebroek is licentiate in de kunstwetenschappen en de archeologie (VUB, 2001). Ze was van 2002 tot 2012 werkzaam als erfgoedonderzoeker maritieme archeologie in het Agentschap Onroerend Erfgoed. In die periode voerde ze enkele opgravingen uit, waaronder te Raversijde. Daarnaast spitste ze zich toe op de inventarisatie en de studie van de materiële resten uit de late middeleeuwen en (vroeg)moderne periode uit de Noordzee en de kustregio waaronder deze van de site Walraersijde. Vanaf eind 2012 is ze werkzaam als erfgoedconsulente archeologie bij hetzelfde agentschap. Contactgegevens: Koning Albert II-laan 19 bus 5, B-1210 Brussel, inge.zeebroek@rwo.vlaanderen.be.

Raversijde - sinds 1970 deel van de stad Oostende, voordien Middelkerke - gaat terug tot een laatmiddeleeuwse vissersnederzetting met de naam 'Walraversijde'. Deze vissersnederzetting was gesitueerd nabij de huidige grens Middelkerke/Oostende in een zone die zich grotendeels binnen het huidige provinciedomein Raversijde bevindt, maar zich ook nog in belangrijke mate uitstrekt tot op het strand ter hoogte van dit domein.

In deze publicatie over archeologisch onderzoek in Raversijde komen de opgravingscampagnes op het grondgebied van het provinciedomein Raversijde uit de periode 1992-1998 uitvoerig aan bod. Daarnaast worden een aantal markante opgravingsresultaten van na 1998 belicht: het muntdepot dat op het einde van 1999 werd aangetroffen, de in 2003 aangesneden zone met begravingen en de in 2005 geïdentificeerde Romeinse dijk.

Dit 8ste deel van de Relicta Monografieën behandelt chronologisch de resten en sporen uit de prehistorie, de Romeinse periode, de late middeleeuwen en de vroeg-moderne tijden. Deze publicatie is in de eerste plaats een opgravingsverslag: ze beschrijft, analyseert en interpreteert de belangrijkste sporen samen met een selectie van de aangetroffen mobiele resten en de resultaten van natuurwetenschappelijk onderzoek.

